

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2021-27-2-12>
УДК 1(091)

Ігор Бурковський

Апологія української кантіани: ще раз про те, як не слід оцінювати філософські переклади

Стаття присвячена рецензії на переклад «Критики практичного розуму» (КПР), що опублікована Віталієм Чорним в цьому журналі торік як продовження розглянутої в попередньому цьогорічному випуску рецензії І. Іващенко та В. Терлецького (на переклад «Критики чистого розуму»), і є аналогічною спробою довести упереджену тезу про незадовільну якість перекладу. Показано, що ця спроба ще невдаліша, ніж попередня – відзначається набагато нижчим рівнем фаховості й наукової культури, значною алогічністю. Переважна більшість претензій до перекладу – знову неспроможні або неістотні, тобто в обох випадках об'єктивно є лише імітаціями доказів його незадовільності. Кардинальна вада рецензії, як і попередньої – відсутність чогось схожого на наукову методичку оцінювання перекладу. Слабкість аргументації рецензент намагається компенсувати гострою риторикою, нестримними перебільшеннями, як-от «термінологічний хаос» – обґрунтування цього вердикту виявляється неспроможним: подано лише кілька перекладацьких недоглядів, та випадки (головно дуже малочастотні) варіативного перекладу окремих термінів – загалом виправдані, або передання двох термінів одним – незначні недоліки. Недоведеними лишилися й твердження про значну кількість грубих помилок перекладу через некомпетентність перекладача, нерозуміння логіки оригіналу – хоча вказано кілька дійсних помилок (виключно недоглядів), про обґрунтування таких спотворень у примітках, про неслухняність зауваг щодо формальних некоректностей у Канта тощо. Насправді рецензія, як і попередня, доводить лише те, що в перекладі, як і в будь-якому іншому, трапляються огріхи. Поруч зі зрозумілою шкодою маємо від неї й деяку користь – внесок до списку коректив до перекладу (частину вказаних помилок перекладач досі не помітив).

Терлецького (на переклад «Критики чистого розуму»), і є аналогічною спробою довести упереджену тезу про незадовільну якість перекладу. Показано, що ця спроба ще невдаліша, ніж попередня – відзначається набагато нижчим рівнем фаховості й наукової культури, значною алогічністю. Переважна більшість претензій до перекладу – знову неспроможні або неістотні, тобто в обох випадках об'єктивно є лише імітаціями доказів його незадовільності. Кардинальна вада рецензії, як і попередньої – відсутність чогось схожого на наукову методичку оцінювання перекладу. Слабкість аргументації рецензент намагається компенсувати гострою риторикою, нестримними перебільшеннями, як-от «термінологічний хаос» – обґрунтування цього вердикту виявляється неспроможним: подано лише кілька перекладацьких недоглядів, та випадки (головно дуже малочастотні) варіативного перекладу окремих термінів – загалом виправдані, або передання двох термінів одним – незначні недоліки. Недоведеними лишилися й твердження про значну кількість грубих помилок перекладу через некомпетентність перекладача, нерозуміння логіки оригіналу – хоча вказано кілька дійсних помилок (виключно недоглядів), про обґрунтування таких спотворень у примітках, про неслухняність зауваг щодо формальних некоректностей у Канта тощо. Насправді рецензія, як і попередня, доводить лише те, що в перекладі, як і в будь-якому іншому, трапляються огріхи. Поруч зі зрозумілою шкодою маємо від неї й деяку користь – внесок до списку коректив до перекладу (частину вказаних помилок перекладач досі не помітив).

Ключові слова: переклад, термінологія, аргументація, фаховість, Імануель Кант, «Критика практичного розуму», філософська освіта.

What Paul says about Peter tells us more about Paul than about Peter¹.

Ця стаття – відповідь на рецензію [Чорний 2020], що являє собою продовження тієї [Іващенко, & Терлецький 2020], яку я розглядав нещодавно [Бурковський 2021b], і знайомство з моєю попередньою публікацією потрібне й для належного зрозуміння нинішньої (як і причин цього сплеску недоброзичливої уваги до моїх давніх перекладів).

Спочатку розповім трохи про об'єкт нової дискусії ([Кант 2004b] – далі позначається також як КПП-2004). Ця книга не має такої драматичної історії, як перша. Умови праці були ліпші, досвід, компетентність і озброєність перекладача зросли, допомоги було більше. Науковий редактор, доктор філософських наук Анатолій Єрмоленко (на той час – завідувач відділу соціальної філософії очолюваного ним тепер Інституту), сумлінно вичитував текст, звіряючи його з оригіналом та порівнюючи з російським перекладом. Працював він у контакті зі мною, часом ми дискутували, і не в усьому дійшли згоди: деякі правки редактора змістового характеру я не прийняв (або прийняв із сумнівом) – але всі такі моменти (їх дуже мало) відзначено в примітках, читач може сам обирати між двома варіантами.

Помітною була також участь у цій справі Віталія Терлецького, що виконав експертну оцінку – і ретельну правку – попередньої версії перекладу на бл. 10% його обсягу, тобто переклад у цій частині фактично мав двох наукових редакторів. Підвищенню його якості сприяв і сам експертний відгук.

Водночас не могло не зашкодити те, що умови праці все одно аж ніяк не можна було назвати належними. Передовсім – той-таки цейтнот, дарма що відношення *обсяг : час* не було таке екстремальне, як у першому випадку. Зрештою, суто арифметичні мірки сюди незастосовні: там – період авралу, максимальної змобілізованості, тут – спокійнішої роботи, з відволіканнями на інші справи: від моїх службових (як і родинних) обов'язків мене ніхто не звільняв. Крім власне перекладу, часу вимагали й численні примітки. Отож «відпущений мені термін був і цього разу вельми недостатнім. Звідси – знову не таке глибоке, як хотілося б, опрацювання Кантового тексту, недостатня стилістична обробка перекладу, відсутність покажчиків» [Бурковський 2004а: 183], звідси й непоодинокі хибодруки, і серйозніші недогляди.

З дотеперішніх відгуків на переклад мені відомо два – обидва належать В. Терлецькому. Це насамперед його недрукована експертна оцін-

¹ Подано Е. Фромом (Psychoanalysis and Religion) як вислів Спінози, насправді – «а (very) creative translation» (напевне, з пам'яті) пасажу з «Етики» (Pars Secunda, Propositio XVII, Scholium).

ка – загалом позитивна: «Поданий фрагмент є добрим перекладом, що виконаний у цілому на належному професійному рівні» (цитую за збереженою в мене копією), відзначено зокрема «точність у відтворенні “духу і літери” Кантового вчення, що межує з буквалізмом, високий рівень наукової культури», хоча експерт зупинився й на окремих моментах, «які здаються нам якоюсь мірою сумнівними», пропонуючи для низки термінів свої варіанти перекладу – здебільшого вони «мають лишень доградчий характер»: *цінність* замість *вартість* (Wert), *спонука* замість *мотив* (Bewegursache) і т. ін., стосовно кількох висловився категоричніше. Щодо деяких – *Gesinnung* чи *Voraussetzung* разом з базовим дієсловом (див. [Бурковський 2018: 123]) – доводиться дискутувати досі.

Правки та пропозиції В. Терлецького частково враховано в подальшій роботі над перекладом, випадки неврахування зазначено й пояснено в примітках 11, 12, 83, 89, 127, 134, 143, 189.

Згодом Віталій Терлецький виступив із розлогою рецензією на виданий переклад ([Терлецький 2006]) – загалом суголосною його експертному відгуку. Висловлюю вдячність своїй молодшій (на курс) колезі по навчанню, нині шановній професорці Могілянки пані Марині Ткачук, яка в умовах карантину з наполегливістю розшукала її для мене. Зауваг до власне перекладу рецензент майже не дає (що навіть розчаровує). Щодо деяких термінів лаконічно висловлює сумнів, щодо двох незгоду – без наведення альтернативних рішень ([Терлецький 2006: 142]), а ще одному, *Gesinnung*, присвячує мало не половину рецензії ([Терлецький 2006: 142–150, 152–153, прим. 14–34]): акт незавершеної полеміки, започаткованої в експертному відгуку й продовженої в КІР-2004 (прим. 134). Термінологічні дискусії в таких справах неминучі й бувають вельми скомплікованими – але що цікаво, мої аргументи, хоч і не цілком адекватно резюмовані В. Терлецьким, деякою мірою вплинули на нього, і він уже не обстоює свого початкового рішення, висуваючи третій варіант.

Різкий дисонанс із оцінками цього кантознавця являє новий відгук, В. Чорного – у його характеристиці переклад «не відповідає... букві чи духу оригінального Кантового тексту» [Чорний 2020: 130]. Але що стосується недавньої рецензії на КІР-2000, то тут В. Чорний цілком солідаризується з попередниками й наслідує їх, тож його стаття-рецензія має глибоку подібність до їхньої – являючи собою аналогічну невдалу спробу довести упереджену тезу про нібито незадовільну якість перекладу. Так само більшість претензій цього рецензента, як і двох його старших колег, є неслухними або/та неістотними, і методика оцінювання якості перекладу така сама – тобто не витримує критики (щодо цього див. [Бурковський 2021b: 194–197]).

Але є й відмінності. Нова рецензія вражає низьким рівнем наукової культури (хоч і в попередній із цим не все гаразд), браком фаховості,

врешті, продуманості. Мало який абзац не містить більш чи менш серйозних некоректностей, недоладностей, ляпсусів (тут їх буде висвітлено лише частково). Візьмімо банальну примітку технічного характеру: «Тут і далі цитування оригіналу (за винятком «Критики чистого розуму») здійснено згідно з класичною пагінацією за «академічним виданням» Пруської академії наук. Цю пагінацію в той чи інший спосіб відтворюють всі відомі нам німецькі і перекладні видання. Цитуючи український переклад, відповідно вказуємо видання і сторінку. Курсив мій» [Чорний 2020: 133]. По-перше, «Критики чистого розуму» (далі – КЧР) у рецензії жодного разу не зацитовано – є тільки одне відсилання (частину фігурантів бібліографічного списку – чотири останні позиції там зайві – і зовсім не згадано). По-друге, можна ще повірити – хоч це й не робить честі автору, що йому невідомі численні видання, котрі не відтворюють тієї пагінації – зокрема російські й польські, але ж принаймні з рецензованим ним українським (де це теж відсутнє) він має бути знайомий. По-третє, курсиву в цитатах нема – є підкреслення¹.

І навіть цитати не вільні від непоодиноких спотворень – далі їх буде відзначено, і то лише поважніші, без таких відхилень, як «хоч і» замість «хоча й» у останній цитаті з перекладу). Не рахуємо також ігнорування виділень розрядкою та жирним шрифтом у тексті оригіналу – хоча вони мають поважне значення для орієнтування в його змісті. (Брак їх у перекладі зумовлений вадами німецького «соціалістичного» видання, з якого він робився: моя радість у той день далеких 1980-их, коли пощастило його придбати, виявилася не зовсім виправданою). Є й неподання посилаць ([Чорний 2020: 143], дві цитати), відсутня також бібліографічна інформація про згадане академічне видання (AA). Згадаю також плутану нумерацію, де в рямах одного підрозділу після 1), 2) йде знову 1), 2), а після підрозділу 5 – відразу 7 [Чорний 2020: 133–134, 139–140], і подекуди ламану мову: «кілька альтернативних варіанти» [Чорний 2020: 136], «з Кантової філософією», «одну з умову» [Чорний 2020: 143, «розвиває цей положення» [Чорний 2020: 144]. Назагал мовні негаразди – не рідкість, особливо вражає недоладне вживання *втім* (рос. *впрочем*) та *припускати/припущення*.

Хтось скаже: це все другорядні речі. Як побачимо далі, безладу, плутанини не бракує й у найважливіших моментах рецензії, такі риси надміру сильно проступають у самому мисленні автора. Рівень наукової культури – це насамперед рівень культури мислення.

Декларація намірів – уже знайома: «Аналіз, розпочатий у статті «Значливість перекладу для філософської освіти (на прикладі українського перекладу «Критики чистого розуму» Імануеля Канта)» [Іващенко, Тер-

¹ Я теж удаюся до них при цитуванні; правопис зазвичай осучасною.

лецький 2020], має на меті визначити, чи може вмотивований читач, який не володіє німецькою мовою, використовувати наявні українські переклади для вивчення філософії Канта» [Чорний 2020: 131]. Відповідь, звісно ж, і цього разу негативна, і так само беззастережно.

Звинування позірно підкріплені досить багатим матеріалом. На читачів малокомпетентних і з браком критичної думки (тобто на більшість) це має справляти враження, але – *audiatur et altera pars*.

Відповіді рецензенту: термінологічна частина

Рецензент проголошує: «Мені передовсім залежить на дотриманні термінологічних структур, яке є необхідною умовою для фахової роботи з текстом, і адекватному відтворенні Кантового аргументу» [Чорний 2020: 132]. Це «дотримання структур»¹ може стосуватися головно такого важливого аспекту роботи з текстом (не тільки «фахової», а, ширше, «вивчення [моральної] філософії Канта»), як проведення паралелей між різними місцями твору. Але слід підкреслити: паралелі мають робитися за змістом, а не просто за зовнішньою формою, хоч одноманітність термінів тут має певне значення, виконуючи допоміжні функції – виразнювальну, сигнальну, та може й уводити в оману (зовні однакові слова не завжди означають змістову тотожність): приклад того, як формально-поверховий підхід призводить до помилок, див. у: [Бурковський 2021а: 115–118], ще один буде далі. Ще варто звернути увагу на незгоду автора з фаховим поглядом, «буцімто для серйозної фахової роботи з текстом необхідне знання мови оригіналу»² [Чорний 2020: 151] – можна припускати тут навіть візію дослідження Кантового терміновжитку без звертань до оригіналу, без знання його мови. Але – скажу наразі коротко – таке дослідження роковане на об'єктивний неуспіх.

Виносячи огульний присуд усьому перекладу, рецензент мотивує це насамперед тим, що він нібито не відповідає «мінімальним вимогам термінологічної послідовності (на позначення одного німецького терміна часто (розпливчате означення – І. Б.) використано цілу низку українських відповідників)» [Чорний 2020: 130]. Не знати, де викладено ті «мінімальні вимоги» (чи не сам рецензент або інший подібний авторитет їх висунув), але щось із ними тут негаразд. З наведеної цитати можна

¹ Мушу замість автора сконкретизувати цей вираз: ідеться вочевидь про ту саму одноманітність передання термінів оригіналу, вимогу «адекватності послідовності перекладу термінології» [Іващенко, Терлецький 2020: 211], іншими словами – прагнення, щоб кожен термін оригіналу мав лише один відповідник у перекладі.

² Рідкісний випадок його розходження зі старшими колегами: «Професійний філософ, звісно, має читати тексти винятково мовою оригіналу» [Іващенко, & Терлецький 2020: 212] (див. мою репліку: [Бурковський 2021b: 208]).

судити, що сам факт неодноманітного передання слова для рецензента вже становить «corpus delicti» – і наводячи далі відповідні приклади (наскільки вагомі – про це ще буде мова), він часто й не намагається довести неслухняність перекладацького рішення.

Таке наставлення відбиває поважний брак обізнаності з природою філософської термінології, ігнорування передовсім такої її специфічної риси, як неоднозначність (див. [Харитоновна 1992: 23–27]). Окремо стоїть полісемія, зумовлена тим, що чимало філософських термінів утворено семантичним способом (модифікацією значення) від слів «звичайної» мови, поспільно вживаних – тоді маємо слово з термінологічним(и) і нетермінологічним(и) значенням(и) (чітко розмежувати перші й другі часом незмога), і нерідко у філософських текстах те слово може вживатися в обох (чи в усіх) тих значеннях, тобто як термін і як «просте слово». Із цими чинниками поєднується інший – семантична асиметрія знаків різних мов, що поширюється й на численні філософські терміни. Від полісемії слід відрізняти рису, що її лінгвіст Лев Щерба позначив як багатогранність слова та його діалектична природа, що означає, серед іншого, модифікацію лексичного значення контекстом. Цей чинник – знову ж таки в поєднанні з міжмовною асиметрією – зумовлює відчутну присутність у даній царині принципу «nulla regula sine exceptione», що виливається в робочу формулу «I render this term—except where doing so would be misleading—by ‘...’» [Kant 2002a: 3, прим. пер.]. А всі разом зумовлюють проблематичність одноманітного передання у філософському перекладі.

Отож і адепт подібного підходу В. Терлецький нім. Schein зазвичай передає як *позірність*, але бачимо в нього й «під подобю якоїсь науки» [Кант 2018: 1] ← «unter dem Scheine einer Wissenschaft», і (у складних словах) «псевдознання» [Кант 2018: 126] ← «Scheinwissen» (ще в нього – див. [Бурковський 2021b: 210, 214], і далі в нинішньому тексті).

Запитаю рецензента: де він бачив такий переклад, що задовольняв би ті його «мінімальні вимоги»? Візьмімо згадуваний ним англійський, незаперечно фаховий – там у словничку-реєстрі термінів не раз і не два здибаємо «цілу низку»: «Absicht [–] aim, intention, respect, view... Art [–] kind, way, manner, mode... Aufgabe [–] problem, task, assignment» [Kant 2002: 233]. А ось інший, що його рецензент вважає еталонним («Кембриджське видання у перекладі Мері Грегор (перевидане в переглянутому і виправленому вигляді в 2015 році) здобуло майже одностайну підтримку фахівців і стало стандартом цитування» [Чорний 2020: 131]) – там, попри відсутність такого словничка й попри задекларований ще в першому виданні «a high degree of terminological consistency» [Guyer & Wood 1996: VIII], теж неважко виявити ту «цілу низку» (не кажучи про

парні варіанти, що для рецензента, як побачимо далі, означає те саме) – наприклад¹:

- 1) «Beschaffenheit des inneren Sinnes» (AA² 5: 23) → «nature of inner sense» [Kant 2015: 20];
- 2) «Beschaffenheit der Dinge» (AA 5: 41) → «characteristic of things» [Kant 2015: 36];
- 3) «Beschaffenheit der Dinge» (AA 5: 143, двічі) → «character of things» [Kant 2015: 114, 115];
- 4) «Beschaffenheit eines Wesens» (AA 5: 56) → «constitution of a being» [Kant 2015: 48] (так і ще один термін: «civil constitution» [Kant 2015: 36, 124] ← «... bürgerlichen Verfassung» (AA 5: 40, 155), який може перекладатися й інакше: «eine solche Verfassung» (AA 5: 44) → «such an arrangement» [Kant 2015: 38]).

На противагу такому примітивному нігілістичному підходу до варіативності в переданні термінолексем, продемонстрованому рецензентом, я в розгляді відповідних конкретних претензій до перекладу підходжу до цього диференційовано, виходячи з викладеної в попередній статті класифікації асиметричних перекладних терміноваріантів – легітимний синонім (часом ситуативний), неточність, помилка.

Зрештою, точне відбиття авторського терміновжитку – річ аж ніяк не зайва, хоча навряд чи існує переклад, де цього досягнуто з абсолютною повнотою (і проблема тут не у варіативності – її можна поєднувати з подаванням відповідної інформації), і в українському цією справою аж ніяк не знехтувано, хоча й проведено її наразі недостатньо (докладніше – далі), але те саме можна сказати, наприклад, і про «еталонний» англійський.

Термінологічний підрозділ рецензії починається з поважного звинувачення – «повсякчасне сплутування в Кантовому тексті (стиль! – І. Б.) розуму (Vernunft) і розсуду (Verstand)» [[Чорний 2020: 133]. Відзначу тут таку ваду, як гіперболізація, одна з ознак необ'єктивності оцінювання. Наведені слова насувають таку картину: у значній частині випадків Vernunft передано як *розсуд*, а Verstand як *розум*. Одначе жодного помилкового передання першого терміна не наведено. Це, можу запевнити, і неможливо – через відсутність таких, отож тут (відносно) адекватним є лише формулювання «сплутування розсуду з розумом». Кумедною є гіпербола «повсякчасне» – в алогічному сусідстві іншої: «дуже спорадичний вжиток Кантом поняття розсуду в КПП» [Чорний 2020: 134] (насправді – 75 разів, аж ніяк не мало, хоч частотність і втричі менша, ніж у КЧР). І хоч наведені 5 прикладів – це лише половина місць,

¹ Пор. [Бурковський 2004b: 188 (прим. 36)].

² AA [Kant's gesammelte Schriften 1910–1923].

де *Verstand* передано як *розум*, але головне тут у іншому. Рецензент вочевидь не знає – а фахівець має знати: не скрізь це є помилкою.

У КЧР-2000, крім трьох виявлених попередніми рецензентами (і незалежно від них перекладачем) випадків помилкового, є й свідоме передання *Verstand* як *розум* – це обумовлено в примітці 43. Те саме – й у нашого реноманованого кантознавця В. Терлецького: «... упродовж багатьох століть людський розум по-різному мріяв про незліченні предмети» [Кант 2018: 1] ← «*der menschliche Verstand über unzählige Gegenstände viele Jahrhunderte hindurch auf mancherlei Weise geschwärmt hat*» (AA 4: 255); «заспокоює людський розум сподіваннями, що ніколи не згасають, проте й ніколи не здійснюються» [Кант 2018: 1–2] ← «*den menschlichen Verstand mit niemals erlöschenden, aber nie erfüllten Hoffnungen hält*» (AA 4: 255–256). Тут переклад має деякі огріхи, як-от *заспокоює* ← *hält*, однозначна неправильність (докладніше про них у анонсованій уже рецензії) – але не в переданні слів *Verstand*. Перекладач обґрунтовує: «...оскільки Кант у передмові до своїх творів застосовує терміни *Verstand* і *Vernunft* часто-густо *promiscue* і позаяк принципова різниця між ними встановлюється вже в основній частині тексту, то нам видавалося цілком доречним перекласти цей термін в таких місцях «Передмови» саме як «людський розум». Не останню роль відігравали тут міркування і суто стилістичного плану» [Терлецький 2018: 142]. Я, щоправда, зауважу: по-перше, не лише в передмові; по-друге, *promiscue* – це вкрай поверхова характеристика.

Роман Інґарден писав про термінолексему *Verstand*: «Кант послуговується цим терміном (тут така назва некоректна – І. Б.) у двох значеннях: а) поточному, у якому це слово (саме так – І. Б.) по-німецьки можна вживати взаємозамінно з поточним “*Vernunft*” ..., б) у спеціальному, ... в якому протиставля його термінові “*Vernunft*”» [Кант 1986: 14, прим. пер.]. Феноменолог випустив з уваги ще деякі значеннєві аспекти цього слова. Насамперед слід згадати ту дихотомію, що на неї звертав увагу сам Кант – цитую за наявним на сьогодні неповним українським перекладом «Антропології» (назагал він потребує редагування):

«*Розсудок* як здатність *мислити* (уявляти собі щось за допомогою *понять*) називається також *вищою* пізнавальною здатністю (на відміну від *чуттєвості* як *нижчої*)... Однак слово *розсудок* вживається і в особливому значенні, а саме коли він як член поділу разом із двома іншими (судженнєвою силою й розумом – І. Б.) підпорядковується розсудку в загальнішому значенні» (AA 7: 196) [Кант 2007: 312–313].

І тут уже деякою мірою доречно означення *promiscue*: цю сукупну вищу пізнавальну спроможність Кант називав і розсуд(к)ом (вплив латинськомовної традиції), і розумом (що логічніше): «... існує два стовбури людського пізнання, які виростають, може, зі спільного, але неві-

домого нам кореня, а саме: чуттєвість і розсудок» [Кант 2000: 53] – але й «...два стовбури, що з них один є розум. Під розумом же я маю тут на увазі всю вищу пізнавальну спроможність» [Кант 2000: 472].

Щоб разом краще проілюструвати сказане попередньо (стосовно рецензентового «дотримання структур»), наведу коротко й інші значення та варіанти перекладу Кантового *Verstand*: «den *Verstand* verloren» (AA 5: 36) → «з'їхав з *глузду*» [Кант 2004b: 42], «im positiven *Verstande*» (AA 5: 33) → «в позитивному *розумінні*» [Кант 2004b: 38], «*інтелігібельного* світу (einer *Verstandeswelt*)» [Кант 2004b: 50]; додаю версію іншого перекладача: «in dem *Verstande*» (AA 4: 278) → «у тому *сенсі*» [Кант 2018: 22] (див. ще [Бурковський 2021b: 210]). Цілковита правомірність такої «цілої низки» (6 версій, включно з 'розум') є незаперечною для фахівця.

Почнемо тепер детальну критику цього нового шельмування української кантіани, у її другій за значущістю частині. Цього разу лічимо не окреслені автором зауваги, пронумеровані дещо безладно, а всі претензії до перекладу, нумеруючи їх усучіль (у дужках – авторова нумерація).

1. (1. 1)) «Поняття чистої волі виникає з перших, так само як свідомість чистого *розуму* – з останніх» [Кант 2004b: 34]. ← «Der Begriff eines reinen Willens entspringt aus den ersteren, wie das Bewußtsein eines reinen *Verstandes* aus dem letzteren» (AA 5: 30). – «Тут перед українським читачем постає неможливе завдання зрозуміти в цьому контексті конструкцію «свідомість чистого розуму» і, головне, як вона може виникнути з чистих теоретичних засад» [Чорний 2020: 133].

Цим твердженням автор відразу показує свою недостатню компетентність. Насправді таке завдання для притомного читача цілком можливе: якщо «ми можемо усвідомлювати собі чисті практичні закони так само, як усвідомлюємо чисті теоретичні засади» [Кант 2004b: 34], а поняття (за Кантом – свідоме уявлення) «чистої волі, або, що те саме, чистого практичного розуму» [Кант 2004b: 62] виникає (для нас) із чистого практичного закону, то цілком зрозуміло, що й свідомість (усвідомлення, поняття) чистого [теоретичного] розуму ми аналогічним чином отримуємо з чистих теоретичних засад. Важче зрозуміти в цьому контексті якраз інше: звідки тут в оригіналі береться розсуд, до чого він тут, якщо і в попередніх, і в наступних реченнях ідеться не про нього, а про розум. За ключ можуть правити такі слова: «... чистий розсуд (який у цьому випадку називається розумом)» [Кант 2004b: 62] ← «der reine *Verstand* (der in solchem Falle Vernunft heißt)» (AA 5: 55). Це означає, що опозиція *Verstand* – *Vernunft* тут нерелевантна, переклад правомірний. Але задля об'єктивності відзначу в ньому певний недолік – відсутність відповідного коментаря. Через це визнаю заувагу деякою мірою слушною – але неістотною (з огляду на цілковиту придатність тексту для головного призначення – навчального й на очікувану від фахівця, який

зіставлятиме переклад з оригіналом, спроможність самостійно знайти подане щойно пояснення).

2. (1. 2)) «...поняття причини, як виникле цілком із чистого розуму, водночас забезпечене і [щодо] своєї об'єктивної реальності відносно предметів узагалі шляхом дедукції...» [Кант 2004b: 63]. ← «...der Begriff einer Ursache als gänzlich vom reinen Verstande entsprungen, zugleich auch seiner objektiven Realität in Ansehung der Gegenstände überhaupt durch die Deduktion gesichert...» (AA 5: 55). – «З українського тексту випливає не тільки те, що поняття причини має своє походження в чистому розумі (який, як відомо, є джерелом ідей, для яких у можливому досвіді не може бути дане жодне споглядання, та аж ніяк не поняття причини), а й навіть об'єктивна реальність розумових понять (тобто трансцендентальних ідей) і можливість їхньої дедукції, що з огляду на Кантове вчення в «Трансцендентальній діалектиці» є абсурдом» [Чорний 2020: 134].

Цим звинуваченням опонента в абсурдності рецензент знову демонструє брак компетенції в тій справі, за яку він узявся. Люди, не поверхово знайомі з «Критиками», знають про дедукцію – і метафізичну, і трансцендентальну – розумових понять у «Трансцендентальній діалектиці» (див. [Karásek 2015]), і про те, що хоча в певному сенсі не лише ідеї, а й категорії не мають об'єктивної реальності, але, з другого боку, Кант неодноразово говорить про своєрідну об'єктивну реальність розумових понять, надто свободи (різновид причиновості) – напр.: «...його (спекулятивного чистого розуму – І. Б.) проблематичного поняття свободи, якому тут надається об'єктивна й хоча лише практична, зате безсумнівна реальність» [Кант 2004b: 56].

Та попри некомпетентні слова рецензента, тут наведено дійсний недогляд: поняття причини – породження розсуду, а не розуму, тож саму по собі заувагу слід визнати слушною (не буду затулятися термінологічною неоднозначністю та неважливістю даного моменту в контексті практичної філософії). На жаль, це не єдиний випадок такого неправильного передання терміна Verstand (укажу ще «людський розум» [Кант 2004b: 103] та «(в розумі...)» [Кант 2004b: 116]: причиною тут – недосконалість машинного перекладу, а далі – неухважність перекладача та наукового редактора).

3. (1. 1) [bis]): «Дивно, як люди, деінде проникливі, вважають, ніби відмінність між нижчою й вищою спроможністю бажання можна встановити за тією ознакою, чи уявлення, пов'язані з почуттям вдоволення, мають своє походження в чуттях, а чи в розумі» [Кант 2004b: 25] ← «Man muß sich wundern, wie sonst scharfsinnige Männer einen Unterschied zwischen dem unteren und oberen Begehrungsvermögen darin zu finden glauben können, ob die **Vorstellungen**, die mit dem Gefühl der Lust verbunden sind, in den Sinnen, oder dem Verstande ihren Ursprung haben» (AA 5:

22–23). (Автор цитує зі спотворенням: «... за тією уявлення» [Чорний 2020: 134]).

Тут заміна *розсуду* на *розум* не є помилкою – бо контекст (напр.: «... розсудові, навіть розумові уявлення на протилежність чуттєвим» [Кант 2004b: 26]) чітко свідчить, що йдеться про згадуване вище збірне значення, «Verstand in der allgemeinsten Bedeutung» (AA 5: 406). Претензія – певною мірою слухна (з тих самих міркувань, що й найперша), але так само неістотна.

4. (1. 2) [bis]) «Якщо уявлення – нехай воно має свій осідок і походження в розумі...» [Кант 2004b: 25] ← «Wenn eine Vorstellung, sie mag immerhin im Verstande ihren Sitz und Ursprung haben...» (AA 5: 23). (Другий випадок спотворення в цитаті: «... всі осідок» [Чорний 2020: 134]). Речення сусіднє з попередньо цитованим, і заміна там (як було пояснено, правомірна) логічно потягла за собою цю. Претензію слід оцінити так само, як і попередню.

5. (2.[a]) «... nur dem Verstande» (AA 5: 162) → «... тільки розумом» [Кант 2004b: 177]: «перекладач знову довільно замінив Кантів Verstand на Vernunft» [Чорний 2020: 135]. Це – ще один випадок, коли відмінність між зазначеними термінами є нерелевантною (до того ж у цьому особливому підрозділі, з виразними рисами художнього тексту, поважну роль відіграють згадувані з того самого приводу В. Терлецьким стилістичні мотиви); слова «інтелігібельний світ перетворюється на розумовий» [Чорний 2020: 135] – чергове свідчення малокомпетентності рецензента: він неправильно розуміє термін mundus intelligibilis, що його, скажімо, чеські фахівці пояснюють як «rozumný svět» [Kant 2001: 285, прим. пер.] – а не rozvažovací ‘розсудовий’ (імовірно, якраз для уникнення завузького бачення). Проте через мою згадувану вже недоробку – неподання коментаря – претензію оціню як слухну, хоча й неістотну.

6. (2.[b]) «nur dem Verstande spürbar ist...» (AA 5: 162) → «відчуваному тільки розумом...» [Кант 2004b: 177]. – Це «наштовхує вже навіть не на інтелектуальну інтуїцію, а на невідому Кантові абсурдну здатність відчувати розумом... український переклад ставить догори дригом центральні принципи (тобто навіть не один – І. Б.) критичної філософії» [Чорний 2020: 135]. Останні слова – чергова гіперболізація. Так можна було б сказати, якби перекладач приписував когнітивним спроможностям (не одній – відповідно до вжитої рецензентом множини) не притаманні їм функції, водночас заперечуючи за ними справжні (можливість цього, звісно, є формальною, а не реальною, у Гегелевій термінології) – тоді як тут маємо всього лише немовби розширення можливостей однієї, тобто за буквального розуміння можна вбачати тут певну модифікацію інтелектуальної інтуїції, не більш «абсурдну» (черговий випадок рецензентового надужиття сильними виразами), ніж остання. Та попри

те рецензент відзначив дійсно некоректний слововжиток (вкрався з російського перекладу – «ощущается только рассудком» [Кант 1965: 500; Кант 1994: 563], це нагадує «все, що уявляється через волю» [Бурковський, та ін. 2018: 122] з перекладу попереднього рецензента). Отож заувагу саму по собі можна визнати слушною.

Далі йдеться про «непослідовне дотримання перекладачем своїх власних детально обґрунтованих і принципових рішень» [Чорний 2020: 135] – наведено аж два такі випадки.

7) (3.[a]) «... бо тоді визначальною причиною довільності було б очікування існування предмета...» [Кант 2004b: 39] ← «... weil die Erwartung der Existenz des Gegenstandes alsdann die bestimmende Ursache der Willkür sein würde...» (AA 5: 34). (3-й і 4-й випадки спотворень у цитатах: «...бо визначальною причиною» [Чорний 2020: 135], «alsdann» [Чорний 2020: 136] замість alsdann).

«У наведеному місці вжиток терміна Willkür насправді є ледь не синонімічним до вжитку «волі», адже зазвичай (?) йдеться про її автономне чи гетерономне визначення (про що йшлося у примітці), тоді як українське речення втрачає будь-який сенс з огляду на те, що найпоширенішим значенням «довільності» є якраз незумовленість і безпідставність – як може йтися про причину?» [Чорний 2020: 136].

Насамперед нагадаю, що все має свою причину – навіть «незумовленість і безпідставність». Але ця рецензентова інтерпретація слова – *безпідставна*, точніше, базується на бракові мовної компетенції – у поєднанні з певністю себе. Він не знайшов за потрібне звернутися до словника:

ДОВІЛЬНІСТЬ, ності, ж. Абстр. ім. до **ДОВІЛЬНИЙ** 1–3 [Русанівський 2013: 322].

ДОВІЛЬНИЙ 1. Нічим не обмежений, вільний. (...) 2. Який виникає, здійснюється за власним бажанням, свідомо (додам: на вибір – І. Б.) (...) [Русанівський 2013: 321].

І сам аргумент поширеності значення є хибним: у виборі правильної інтерпретації слова в контексті це не грає помітної ролі. Що ж до решти цитованого речення, то тут можу лише констатувати, що вона позбавлена сенсу, навіть такого, як щойно обговорювана частина – принаймні через стилістичну неоковирність і нечіткість. Хоча обговорюваний варіант перекладу (між іншим, *haxax legomenon*) радше невдалий – зараз уже не можу відтворити мотиви його обрання, імовірно, вплинула найближча етимологія слова, що зумовила й пропозицію В. Терлецького перекладати Willkür як *волевияв* (див. [Бурковський 2004b: 195]), як і варіант англійських перекладачів *choice* (теж радше хибний). Але велику помилку тут навряд чи можна вбачати, це радше неточність, тож заувагу, поза недоладним коментарем, прирівняю до слухних, але неістотних.

8) (З.[б]) «Кантів термін *Gesinnung*... дивує, що в самому тексті твору можна подібати, окрім налаштування, такий варіант перекладу як «інтенція» [Чорний 2020: 136]. Тут дивує, говорячи словами Гегеля, сам цей подив рецензента. Зі згаданої ним примітки 134 неважко здогадатися, що цей варіант (він виступає 4 рази – на с. 95, 122, 160 і 166) запозичений зі вказаних там інших перекладів, де цей термін передано саме так, двояким чином. (Я обрав латинізм замість питомого *namір* тому, що останнім відтворював Кантове *Absicht* – у відповідному значенні). Задля об'єктивності констатую, що без такої варіації можна було обійтися, тож претензію визнаю слушною, але – позаяк змістової помилки тут немає – неістотною.

Далі: «Термінологічних структур не дотримано й у випадку окремо не обґрунтованих перекладацьких рішень... Наводимо в довільному порядку аж ніяк не вичерпний перелік Кантових понять, які мають (автор хотів сказати: «...кожен з яких має» – І. Б.) у тексті цілу низку українських відповідників. Зауважу, що я не побачив жодного принципу, за яким у дужках подеколи наведено оригінал, а подеколи ні, тож спиратися на це читачу так само (як і на що? – І. Б.) не вдасться» [Чорний 2020: 136].

Закид щодо німецьких форм у дужках почасти слушний. (З цим було непросто: один поважний кантознавець радив мені давати їх більше, інший поважний фахівець вимагав не давати зовсім – вони, мовляв, непотрібні). Але заперечу: спиратися на них читач усе-таки може (при тому, що більшість у цьому не має потреби), прямо – у тих досить численних випадках, коли їх подано (надто коли вичерпно – при нечастотних термінах), і посередньо – роблячи припущення за аналогією, коли таку інформацію подано вибірково (за потреби неважко й уточнити в інтернеті). До речі, і я не побачив жодного алгоритму поводження рецензента з тими-таки німецькими формами в дужках при цитуванні перекладу: їх то залишено – у 9-й, 10-й, 13-й заувагах підрозділу II, то прибрано без обумовлення¹ – у 1-й, 5-й, 14-й. Подібне можна сказати й про інші переклади – зокрема й «еталонний»² (рецензент чомусь цього не помітив), і перша українська версія, мабуть, не заслуговує на особливий осуд у цьому пункті.

9. (4. 1)) «Термін «*Selbst*» цього разу перекладено не лише як «особистість» (термін яким у тексті повсякчас і послідовно відбито Кантове «*Persönlichkeit*»), а також навіть як «Я», хоча поняття «*das Ich*» в КІР немає взагалі. У контексті Кантової теоретичної філософії цей другий варіант викликає відверту суперечність, адже метою «Паралогізмів» є якраз

¹ Я дозволяю собі тут наслідувати цей приклад, якщо немає потреби демонструвати їх наявність.

² Там це подано в підрядкових примітках – либонь, так краще.

довести, що «Я» як логічна єдність уявлень суб'єкта не дає жодного знання про його особистісну тотожність. Це, безумовно, фруструє читача і не дозволяє розкрити властиве значення поняття «das Selbst»...» [Чорний 2020: 136–137].

Тут рецензент впадає в паралогізми (так можна кваліфікувати його аргументи), виводячи заборону перекладати Selbst як Я 1) з відсутності в КПП поняття «das Ich» (це радше навпаки, сприятлива обставина), 2) з мети «Паралогізмів» – хоча назагал вважається, що метою даного підрозділу КЧР є довести неспроможність раціональної психології; що, правда, там можна знайти й дещо подібне до слів автора, але його «відверту суперечність» можна назвати його черговим нонсенсом (при тому, що випадки неузгодженості між двома «Критиками» часом трапляються). Даний варіант (теж *hарах legomenon* [Кант 2004b: 177], а всього цей субстантивований займенник фігурує в КПП аж тричі) – не оригінальний, бачимо його в російському перекладі [Кант 1965: 499; Кант 1997: 729], у болгарському («Второто започва от моето невидимо Аз, от моята личност» [Кант 1974: 218]), чеському («Та druhá začíná u mého neviditelného Já, u mé osobnosti» [Kant 1996b: 276]) тощо. Викликане таке рішення певним збігом обставин: Selbst в обох українських «Критиках» перекладено так само, як *Persönlichkeit* (про типологію такого передання – трохи далі), а в цьому випадку перекласти його так неможливо – бо воно якраз стоїть поруч із *Persönlichkeit*: це, до речі засвідчує синонімічність першого й другого – ще один доказ припустимості (хоча й не ідеальності) основного варіанта, атакованого моїми попередніми опонентами за нестачею поважніших приводів (див. [Бурковський 2021b: 212]). Обраний замінений варіант теж цілком припустимий. Selbst і Ich (Я) теж значною мірою тотожні – так, *alter ego* по-німецькому передається як *zweites Selbst*. Щодо власне Кантового слововжитку – авторитетне довідкове видання пояснює значення Selbst як *моє Я, моя сутність / моє ество* («kommt der Ausdruck ‚mein Selbst‘ oder ‚das Selbst‘ im Sinne von ‚mein Ich‘, ‚mein Wesen‘ in der KrV... vor» [Hoppe 2015: 2059]). Далі читаємо: «Statt vom Selbst könnte auch vom Ich die Rede sein (Замість Selbst можна було б говорити й про Я)» [Hoppe 2015: 2060] – це сказано у зв'язку з характеристикою термінолексми Selbst як такої, що не виражає самостійного поняття (*eigenständigen Theoriestück*). Там сказано також, що як термін вона виступає тільки в частині випадків – і цей якраз навряд чи можна віднести до таких (тим більше з огляду на згадуваний уже особливий характер даного підрозділу). Рецензентова «відверта суперечність» відверто суперечить цим фаховим викладкам. Геть неспроможні, виссані з пальця й останні його закиди. Якого читача «це» може фруструвати? Для основної маси в цьому місці нема нічого незвичайного, а ті, хто має змогу й бажання зіставляти переклад з оригіналом, легко знайдуть по-

яснення нестандартного варіанта – воно лежить на поверхні. А значення слова розкривають не на останньому випадку його вжиття в тексті.

Претензію з огляду на те, що формально вона вказує на дійсний факт (некоментований), попри неспроможну аргументацію, визнаю частково слушною – але аж ніяк не істотною.

10. (4. 2)) «Український переклад не розрізняє термінів unendlich (нескінченний) і endlos (безкінченний), класичне розрізнення, яке бере свій початок щонайменше із ранньої християнської теології, і в Канта може бути дещо грубо зіставлене з розрізненням Безумовного і нескінченного ряду умов» [Чорний 2020: 137].

Нагадаю: рецензент узявся демонструвати випадки наявності «цілої низки» українських відповідників для одного німецького терміна. Мало того, що та «ціла низка» може виявлятися всього лише двома терміноваріантами (не торкаючись питання щодо їх виправданості) – раптом у цьому переліку бачимо протилежне: один український термін для двох німецьких. Така нерозбірливість нагадує *брак судженневої сили* (Mangel an Urteilskraft). Але обговоримо відразу й цю претензію, попри подання її в невластивій рубриці.

Випадки недиференціювання семантично тотожних чи близькозначних термінів, вимушені чи навмисні, є чи не в кожному перекладі. Згадаю в цьому зв'язку пропозицію В. Терлецького передавати Gesinnung українським *переконання* – загальноприйнятим відповідником німецького Überzeugung [Бурковський 2004b: 201] (аналогічний випадок із його власного перекладу див. [Бурковський 2021b: 212], ще деякі буде наведено далі). Дозволю собі самоцитування: «Передання двох термінів одним – річ не заборонена, хоча, звісно, й небажана» [Богачов та ін. 2016: 117], і вточню: не завжди небажана – у випадку термінологічних синонімів (паралелізмів), тобто за значеннєвої тотожності термінів, це може бути навіть доцільним (див. [Бурковський 2021b: 219–220]). Якщо тотожність неповна – тоді таке передання є певним недоліком перекладу, хоча й не серйозним, якщо відмінність між термінами справді незначна.

Що ж до «класичного розрізнення», то тут дискутувати важко через малоконкретність твердження рецензента. Але якщо обмежуватися лише Кантом, то можу сказати: приписувати йому використання (у всякому разі регулярне) з такою метою прикметника endlos – безпідставно. У КЧР його вжито лише тричі (враховуючи й видання А) – і зовсім не там, де йдеться про нескінченний ряд умов і т. ін., до того ж очевидно не як термін: «statt der endlosen Mannigfaltigkeit bürgerlicher Gesetze» (B 358) [Kant 1998: 411], «... endlosen Streitigkeiten» (B 780, A [VIII]) [Kant 1998: 5, 795], у КПП – 4 рази, і скрізь – просто як синонім до unendlich. Ужиття його в наведеному рецензентом «endlosen Reihe» (AA 5: 123), однотипному з «unendliche Reihe der Begebenheiten» (AA 5: 95),

«unendliche Reihe auf einander folgender Zustände» (B 454) [Kant 1998: 530], «einer unendlichen Reihe über einander gegebener Ursachen» (B 638) [Kant 1998: 682] тощо – можна пояснити як данину стилістиці, з огляду на сусідство з der Unendliche, аналогічно як у «endlich auch daß meine Dauer endlos sei» (AA 5: 143). Показовим є, що претензія стосується аж ніяк не самого лише українського перекладу. Вимагані відмінності не проводять навіть англійські – хоча там це зробити дуже легко завдяки наявності endless, етимологічного відповідника endlos, але це робить тільки Плугар, у решти – «недотримання структур». Так і у «взірцевому»: «infinite divisibility» [Kant 2015: 10] ← «unendliche Teilbarkeit» (AA 5: 13), «infinite being» ← «unendliche Wesen» – і «endless useful consequences» [Kant 2015: 59] ← «unendlichen nützlichen Folgen» (AA 5: 70), «endless progress» [Kant 2015: 69; 99 – 4 рази] ← «unendlichen Progressus» (AA 5: 83, 122, 123). І в будь-якому разі тема такого розрізнення в даному контексті *першорядного* значення не має. Але погоджуся, що підшукати окремий відповідник для endlos не завадить¹ (тільки термінотворчість, продемонстрована рецензентом – *безкінченний* і *безкінечного*, захвату не викликає).

Як аргумент на доведення незадовільної якості перекладу ця заувага вельми заслабка – її слід кваліфікувати не більше як слушну, але неістотну.

11. (4. 3)) «Цікавих трансформацій упродовж тексту зазнає поняття Einbildung» [Чорний 2020: 137]. У чому ж вони полягають – лишається таємницею, натомість абсурдної трансформації зазнає сама заувага. Виклавши далі свій погляд (власне, погляд своїх старших колег) – як, на його думку, слід це передавати, автор раптом завершує виклад твердженням, начебто терміном *уява «безальтернативно перекладено і Einbildung, і Einbildungskraft (sic!)»*² [Чорний 2020: 138] – що і не відповідає дійсності, і конфліктує з початковим «зазнає *трансформацій*», і, як і попередній пункт переліку, тематично недоречно в даній рубриці (чергова ознака Mangel an Urteilstkraft).

Зазначені терміни в КПП-2004 передано назагал так само, як і в КЧР-2000 – див.: [Бурковський 2021b: 213–214], там пояснено й коректність такого передання (хоча термінологічна дискусія ще потребує завершення). Щоправда, є певна специфіка, зумовлена тим, що Einbildung у другій «Критиці» вжито лише двічі, і з того один раз – не у звичлому термінологічному значенні: «...mit stolzer Einbildung» (AA 5: 82) → «з гордовитою самовпевненістю (Einbildung)» [Кант 2004b: 92] – пор. «with proud conceit» [Kant 1993: 86; Kant 2002a: 107; Kant 2015: 68]. За таких умов ті

¹Тим більше, що внутрішня форма синонімічної пари unendlich і endlos справді відбиває певне давнє розрізнення – infinitas negativa (Бор) і infinitas privativa (матерія, світ).

²Має бути Einbildungskraft – І. Б.

таємничі «трансформації поняття *Einbildung*» мають бути просто-таки надзвичайно цікаві...

Цю некогерентну заувагу відкидаємо як неслухну (строго кажучи – безсенсовну).

Наступний пункт розгляданого переліку – винятковий: він відповідає формулюванню «цілу низку українських відповідників». «Термін *Gefühl* відбито в різних пасажах то як відчуття, то як почуття, а подеколи навіть почування [Кант 2004: 24-25] і сентимент» [Чорний 2020: 138]. Така кількість варіантів зумовлена головно термінологічною синонімією (про неї див. [Бурковський 2021b: 207–208]) – маємо тут багату парадигму, тричленну (це рідкість)¹, основний синонім (*почуття*) і два допоміжні, застосовувані зрідка зі стилістичних міркувань.

Як я розумію, один із названих варіантів рецензент толерує, а решту засуджує – тож виділяю відповідні претензії до перекладу.

12. (4. 4) [a]) *почування* ← *Gefühl*: цей термінологічний синонім до *почуття* ужито 10 разів для уникнення небажаного сусідства слів з компонентом *-чуття* або похідним, напр., «всьяке *почування* є *чуттєвим* (*alles Gefühl ist sinnlich*)» [Кант 2004b: 85]; «обмеження справляє певну дію на [назване] *почування* (*aufs Gefühl*) і викликає *відчуття* (*Empfindung*) незадоволення» [Кант 2004b: 88], «*почування* співчуття» [Кант 2004b: 132] (*почуття* *співчуття* створювало б навіть комічний ефект, вельми тут недоречний). Це перекладацьке рішення є цілком легітимним – тільки слід було б його прокоментувати. Тож претензію можна оцінити як частково слухну, але неістотну.

13. (4. 4)[б]) *сентимент* ← *Gefühl*: те саме, що й у попередньому випадку («чуттєвий сентимент (*sinnliches Gefühl*)» [Кант 2004b: 85]), тільки цей синонім ужито лише один раз; і тут, либонь, можна обійтися без коментаря – вистачить наведеної в дужках німецької форми, тож претензію оціню як неслухну.

Що ж до *відчуття* ← *Gefühl*, то такий варіант здебільшого (хоча не завжди – як відзначає Айслер, *Gefühl* і *Empfindung* у Канта не завжди розрізняються [Eisler 1984: 115], і навіть сам рецензент помітив, що «Кант не дотримується цього розрізнення послідовно» [Чорний 2020: 138]) справді є помилковий (причина тут – та сама, що й у випадку з *Verstand*; ці недогляди, звісно, заслуговують осуду). Черговий прояв необ'єктивності: «то як відчуття, то як почуття» – тобто в приблизно рівній чи принаймні в сумірній пропорції: створюється враження «термінологічного хаосу», хоча насправді варіант, поставлений

¹ У самого Канта (і назагал у німецькій філософській мові – див. [Бурковський 2021b: 219]) термінологічна синонімія багатша, найвідоміший аналогічний приклад у нього – *Sein, Dasein, Existenz*.

рецензентом на перше місце, виступає лише в 7 зі 103 випадків уживання Gefühl у КПП.

14. (4. 4)[в]). «...досвід складається не з самих відчуттів, а й із суджень» [Кант 2004b: 18]. ← «... obzwar diese doch nicht aus bloßen Gefühlen, sondern auch aus Urteilen besteht» (AA 5: 14). Цей відступ від букви оригіналу можна виправдати (щоправда, слід було б його обумовити) – тут, власне, маємо приклад згаданого вище нерозрізнення, варіант *відчуттів* у цьому контексті видається навіть доречнішим, ніж *почуттів*. За увагу можна кваліфікувати як формально слухну, але неістотну.

15. (4. 4)[г]). «...за посередництва відчуття, хай хоч якого виду...» [Кант 2004b: 81] ← «... vermitteltst eines Gefühls, welcher Art es auch sei» (AA 5: 71). Цю претензію слід визнати слухною – відзначивши, щоправда, чергові випадки (5-й і 6-й) zdeформування цитати («... да посередництва..., хай якого...» [Чорний 2020: 138]).

16. (4. 4)[д]) «Але яке слухніше ім'я можна було б дати цьому дивному відчуттю...» [Кант 2004b: 86] ← «... dieses sonderbare Gefühl, welches mit keinem pathologischen in Vergleichung gezogen werden kann» (AA 5: 76). І ця претензія теж слухна – попри новий, 7-й випадок zdeформування цитати («можна б» [Чорний 2020: 138]).

17. (4. 5)). «Термін Handlung перекладено то як вчинок, то як діяння» [Чорний 2020: 138], без прикладів. – Я наведу приклади, як передає цей термін В. Терлецький:

«Ursache von Handlungen» (AA 4: 345) → «причиною вчинків» [Кант 2018: 89];

«Handlungen vernünftiger Wesen» (AA 4: 345) → «вчинки розумних істот» [Кант 2018: 89];

«Denn ihre Handlung...» (AA 4: 345) → «Адже його чинення...» [Кант 2018: 89];

«... Handlungen die Regel geben (AA 4: 345) → «... надають чиненням правила» [Кант 2018: 89]).

Кантознавець, за яким рецензент визнає право перекладати Канта, перекладає загалом так само (тільки замість *діяння* – *чинення*), з «недотриманням структур» – і небезпідставно, бо лише котрийсь один варіант не скрізь би пасував. Жодної неточності в переданні Кантової аргументації, жодної перешкоди для її зрозуміння таке рішення не створює – навпаки, допомагає читачеві краще сприймати текст. Але з огляду на відсутність у перекладі коментаря з цього приводу прирівнюю й цей закид до деякою мірою слухних, але неістотних.

18. (4. 6)) «В українському тексті жодним чином не відбито розрізнення між парами Urteil/urteilen (має бути urteilen – І. Б.) та Beurteilung/beurteilen, які майже повсюдно перекладено як судження/судити» [Чорний 2020: 139]. – Так, і це можна назвати певним недоліком, але він не

є стотним і вивченню твору не перешкоджає. Це не індивідуальна хиба: українські перекладачі (та й не тільки українські) наразі не знайшли задовільного еквівалента для похідної, префігрованої форми, яка б відмежовувала її від базової (що її значення вона модифікує досить незначною мірою й не вельми чітко). В. Терлецький перекладає почасти так само: «... wie wir die Sache daraus beurteilen wollen... ... diese Beurteilung aber...» (AA 4: 290) → «... як на його підставі захочемо судити про річ... ... а це судження...» [Кант 2018: 35]. Хоча частіш він перекладає інакше (тобто з «недотриманням структур»): «Mißverständnis in Beurteilung der eigentlichen Bestimmung unserer Vernunft» (AA 4: 350) → «помилка в оцінці властивого призначення нашого розуму» [Кант 2018: 94]; «die Beweisart zu beurteilen» (AA 4: 310) → «оцінити той спосіб доказу» [Кант 2018: 54]. Однак ця версія застосовна не до всіх випадків: «würde er seine Beurteilung auf diesen Punkt gerichtet» (AA 4: 377) → «він спрямував би свою оцінку на цей пункт» [Кант 2018: 120] – тут вона вочевидь недоречна, а що головніше – вона створює нове нерозрізнення: *оцінювати/оцінка* – усталені еквіваленти Кантових *schätzen/Schätzung*: «... als Größen geschätzt werden» (AA 4: 309) → «оцінені як величини» [Кант 2018: 54]; «der moralischen Selbstschätzung... Erhebung der moralischen, d.i. der praktischen Schätzung...» (AA 5: 79) → «моральної самооцінки... піднесення моральної, себто практичної, оцінки...» [Кант 2004b: 89]. Вдалішого рішення наразі немає.

Однак описану проблему годі назвати серйозною, важливою, отож претензія – слухна, але неістотна (окрім того, що присутність її в цьому переліку «цілої низки» є черговою ознакою *Mangel an Urteils kraft*).

19. (5.) «... жодний спосіб презентування закону манівцями та допоміжними засобами ніколи не міг би викликати моральність налаштування» [Кант 2004b: 166] ← «... würde auch keine Vorstellungsart des Gesetzes durch Umschweife und empfehlende Mittel jemals Moralität der Gesinnung hervorbringen» (AA 5: 152): «У примітці 440 [Кант 2004: 233, прим. пер.] перекладач... наголошує, що в цьому контексті воно [– слово *Vorstellung*] не є терміном критичної філософії, а стосується можливих способів унаочнення вихованцям морального закону (що вже дивно, адже Кант іще ніде не згадував про виховну функцію своєї практичної філософії)» [Чорний 2020: 139]. Це фактично єдиний критичний закид проти перекладу слова (причому лише як вираження сумніву) – і він цілком неспроможний. Черговий алогізм рецензента (підміна/сплутування понять): «виховну функцію... філософії» (про яку Кант справді не згадував – як і перекладач) – замість *морального виховання* (*moralische Bildung*), що йому Кант присвятив одну з двох основних частин твору, до якої й належить дискутоване місце.

Напрочуд неспроможним є й обґрунтування висунутої рецензентом версії перекладу – *спосіб уявлення*: «... для Канта існує лише два способи

уявлення – чуттєвий та інтелектуальний (В хх)... У цьому контексті вжиток поняття «спосіб уявлення» утворює пряму паралель із іншим пасажем з КПр, а саме §3 (АА 5: 22-23), де Кант демонструє, що всі матеріальні принципи... належать до принципу самолюбства, хоч би це уявлення про предмет було чуттєвим чи інтелектуальним. Саме тому (?) вже в «Ученні про метод» Кант зацентровує, що, якби безпосереднє уявлення закону не було саме по способі (sic!) спонукою, жодне інше чуттєве чи розсудове уявлення, яке завжди буде емпіричним і стосуватиметься матерії, себто предмета жадання, ніколи не могло би стати підставою моральності. Втім, позаяк в українському перекладі майже всі випадки вжитку «розсуду» в §3 було замінено на «розум», читачі і так не зможуть відтворити цю паралель» [Чорний 2020: 139].

Основа *Verstand*- у §3 фігурує 6 разів. Двічі її передано як *розум*- (і то, як показано вище (пункти 3. й 4.), не помилково), а 4 рази ординарною формою *розсуд*-. Тобто у 2 випадках із 6 – це для рецензента «майже в усіх»: чергове некоректне «згущування фарб», що разом із іншими чинниками зумовлює відповідний рівень точності, наукової адекватності, типовий для рецензії в цілому. Але це не найбільша недоладність розгляданого пасажу, як і наступна – буцімто заміна терміна *розсуд* унеможлиблює читачам відтворення рецензентової паралелі. Якби навіть замінити цю основу ще в двох місцях (у решті двох не вдасться – бо там вона виступає в парі з *розум*-), усе одно з контексту зрозуміло, що йдеться про вищу й нижчу пізнавальні спроможності та відповідні способи уявлення. Навіть менш підготований читач, який не знає, що ту сукупну (тричленну) вищу пізнавальну спроможність Кант позначав і як *розсуд*, і як *розум*, цілком може помітити, що *розум* у відповідних місцях має саме це значення, витлумачивши такий слововжиток, скажімо, як *pars pro toto* (що загалом і слушно). Відтворити ту сміливу паралель «звичайний» читач не зможе з іншої причини: паралель ґрунтується на «тому, чого нема».

Перша така фіктивна опора – теза, нібито «для Канта існує лише два способи уявлення» – з покликанням на КЧР: ще одна з численних нагод оцінити фаховий рівень рецензента (сюди ж – і те, що на поданий ним сторінці зазначені способи уявлення навіть не згадано, тільки вжито слово *Vorstellungsart*). Можливо, це *уявлення* в нього виникло під впливом Кантового *beider* (букв.'обох') у першій справжній згадці про них («критичне розрізнення двох способів уявлення (чуттєвого й інтелектуального)» [Кант 2000: 31] ← «kritische Unterscheidung beider (der sinnlichen und intellektuellen) Vorstellungsarten» (В XXVIII) [Kant 1998: 29]) – однаке тим, хто більш-менш фахово знайомий з «критичним» Кантом, відомо, що цей термін у нього фігурує і в інших площинах, напр.: «Але якщо визначення існування речей у часі приймають за визначення

речей самих по собі (що є найзвичайнішим способом уявлення)...» [Кант 2004b: 106] ← «Nimmt man nun die Bestimmungen der Existenz der Dinge in der Zeit für Bestimmungen der Dinge an sich selbst (welches die gewöhnlichste Vorstellungsart ist)...» (AA 5: 94); «відповідно до посполитого й догматичного способу уявлення» [Кант 2000: 313] ← «nach der gemeinen und dogmatischen Vorstellungsart» (B 549) [Кант 1998: 612]). Але не скрізь Vorstellungsart виступає в такому значенні, 'спосіб уявлення'. Це складне слово – полісемантичне, причому неоднозначними є обидва його компоненти, і Vorstellung – також = Darstellung (нині архаїчне значення), і Art – також 'вид, species' (і не тільки). Отож у Канта Vorstellungsart – це ще й **вид уявлення**: див. перелік (градацію) цих «allerlei Vorstellungsarten» – repraesentatio, perceptio, sensatio та ін. (B 376–377) [Кант 1998: 426; Кант 2000: 225]. Семантична варіативність іншого компонента зумовлює третє значення (про нього ще буде мова) – 'спосіб презентування (показу, зображення)'.

Ще одна фіктивна опора даної паралелі, між обговорюваним фрагментом і §3 – її обґрунтування в передостанньому реченні зауваги. Тут рецензент знову приписує Кантові те, чого той не говорить (ніде в цілому зазначеному підрозділі). Це – химерне перекручення цитованих слів Канта. Згідно з рецензентовою версією перекладу терміна їх слід було б інтерпретувати так: «... жодний спосіб уявлення закону [– ні чуттєвий, ні розсудовий –] ніколи не міг би викликати моральність налаштування» – натомість маємо: «... жодне інше чуттєве чи розсудове уявлення, [крім уявлення закону,... ніколи не могло би стати підставою моральності]. Навіть важко з певністю кваліфікувати таку аберацію (нагадує «Взагалі-то правда, тільки не Іван, а Микола, і не сто тисяч, а тисячу, і не в лотерею, а в преферанс, і не виграв, а програв») – але очевидним є, що з науковістю це геть несумісне.

Отож виходить, що паралель насправді базується лише на наявності у відповідних місцях багатозначного слова Vorstellungsart.

Паралелей шукають спочатку поблизу. Рецензент же проводить свою між трьома відлеглими пунктами – з початку першої «Критики», з першої частини другої та з прикінцевого її підрозділу, а близький контекст ігнорує. Тимчасом цей контекст яскраво свідчить про неслухняність його погляду. (Сюди ж і загальніший контекст – цілого підрозділу, про що вже була згадка). Паралель тут напрошується з попереднім реченням, що говорить про «зображення [Darstellung] чистої чесноти» [Кант 2004b: 165], потужну спонуку до морального налаштування, і це – один з доказів того, що тут Vorstellungsart = Darstellungsart. Головні ж докази – у словах, що супроводять дискутований термін: «Vorstellungsart des Gesetzes durch Umschweife und empfehlende Mittel».

Тут у перекладі є одна помилка – її рецензент не відзначив: *допоміжними* замість *рекомендувальними* (пояснити це важко, припускаю рецидив моєї давньої вади скорочитання – перекичування деяких слів: *empfehlende – einhelfende, beihelfende*). Тобто має бути «спосіб презентування (подання) закону манівцями та рекомендувальними засобами». Рецензент, виступаючи за версію «спосіб уявлення», вочевидь не задумувався, як це – уявляти щось манівцями, і до чого тут воно, як і ті засоби. А з попереднього речення зрозуміло: якби безпосереднє зображення (презентування, *Darstellung*) морального закону не створювало спонуки до його дотримання, то ніякі непрямі способи ознайомлення з законом та рекомендації дотримуватися його не могли б викликати морального налаштування.

Отож компетентні фахівці – серед них і знайомі рецензенту англійські – зазвичай перекладають саме так: «... *presenting the law*» [Kant 1993: 157; Kant 1996a: 180; Kant 2002a: 190]. Його версію бачимо в російських виданнях, але там її недоладність замасковано – найближчий контекст змінено до невпізнання: «... никакой способ представления о законе никогда не мог бы вызвать моральность настроения, к каким бы средствам ни вздумали обращаться ради этой цели» [Кант 1997: 699]. Що ж до «*way of representing the law*» [Kant 2015: 121] – імовірно, заради згадуваної *terminological consistency*, то між англ. *present-* і *represent-* нема чіткої межі, і контекст імплікує тут таке словникове значення: «**representation** (...) 4. a. The action of placing a fact, etc., before another or others by means of discourse; a statement or account, *esp.* one intended to convey a particular view or impression of a matter in order to influence opinion or action» [Simpson, & Weiner 1989: 659].

Рецензент, як уже вказано, не спростовує версію перекладача, а лише висуває альтернативну – тож ця заувага а *priori* може бути щонайбільше дискусійною. З огляду ж на її продемонстровану надзвичайну недоладність кваліфікуємо її як цілком неслухну.

20. (7.[a]) – щодо термінів *Ziel* і *Zweck*. «В українському перекладі... подеколи термін *Zweck* перекладено двома українськими відповідниками в межах одного речення» [Чорний 2020: 140] – бо в тому наведеному далі реченні зазначений іменник стоїть спершу в множині, а потім в однині. Рецензент стверджує, що «для Канта розрізнення між ними не є ключовим, а подеколи вони синонімічні» [Чорний 2020: 140]. Сумніваюся, щоб він міг врозумливо пояснити, у чому ж полягає те розрізнення (байдуже, що воно «не є ключовим»), яку специфіку в Канта мають ці терміни стосовно один одного – поза тими випадками їх синонімічності. На підставі власного знайомства з предметом вважаю, що Кант не проводить якогось чіткого розрізнення між зазначеними термінами, вони в нього є синонімами не «подеколи», а постійно, тож можна переклада-

ти їх однаково – *мета*, а в множині, відповідно до сучасного літературного узусу – *цілі*. Жодного викривлення Кантової думки (попри відступ від букви оригіналу в 7 випадках ужиття Ziel) це не створює. Але знову ж таки через відсутність коментаря претензію визнаю почасти слушною, хоча й неістотною.

21. (7.[б]) «Ще більше може фруструвати читача вжиток терміна «ціль» на позначення суто технічних конструкцій, зокрема, німецької конструкції «zum Behuf»:

«Отже, задля цілей морального закону...» [Кант 2004: 81]. Оригінал: «Da man also zum Behuf des moralischen Gesetzes...» (AA 5: 72).

Жодних цілей в Кантовому розумінні терміна у морального закону як такого, звісно, бути не може. У такому разі доречніше вжити... «задля морального закону» «заради морального закону» тощо» [Чорний 2020: 140]. Можливі й такі варіанти – але не завжди. Нерідко це не «суто технічна конструкція», а повнозначна термінологічна лексема, і переклад (*за*) для мети/цілі (або ще для потреби) буває неунікненним, напр.:

«zu irgend einem anderen (vielleicht dem praktischen) Behuf» (AA 5: 54) → «для якоїсь іншої (скажімо, практичної) мети [Кант 2004b: 62];

«zu einem höheren Behuf» (AA 5: 62) → «для вищої мети» [Кант 2004b: 70] («для чогось вищого» навряд чи годиться – тим більше, що тут очевидне нав'язування до «якоїсь вищої мети» [Кант 2004b: 70] ← «einem höheren Zwecke» (AA 5: 61) з попереднього речення);

«(zu keinem speculativen Behuf)» (AA 5: 138) → «(не для якоїсь спекулятивної мети [Behuf])» [Кант 2004b: 153].

Щодо *цілей морального закону*: рецензент вважає, що їх у нього «бути не може», виявляючи незнайомство з таким стилістичним засобом, як персоніфікація (*закон має на меті...*) – це не личить тому, хто претендує на роль експерта-перекладознавця. Зразки застосування цього засобу Кантом відзначено в примітках 186 та 453 до КПП-2004, але, втім, ці слова можна розуміти й просто як «цілей (і людських, і вищих), що стосуються морального закону, його «суб'єктивації», утвердження, дотримання тощо».

І це: рецензент і тут намагається компенсувати дефіцит вагомого доказового матеріалу своїм улюбленим некоректним прийомом: «суто технічних конструкцій, зокрема...» – начебто не однієї такої.

Претензію оціню так само, як і попередню (з аналогічних міркувань).

Далі рецензент торкається деяких службових слів, що їм він приписує «термінологічне забарвлення» (це дещо нагадує синкатегорема середньовічних філософів).

22. (8.[a]) «Утруднення виникає через напрочуд послідовне і майже безальтернативне відтворення сполучника so fern (і так само sofern) українським відповідником «оскільки». (...) Справа в тому, що згідно

з першим (і найпоширенішим) значенням, український відповідник «оскільки» означає «тому що», «через те, що», і вживають його переважно у підрядних реченнях причини. So fern натомість вживають (зокрема, Кант) переважно для вказування на умову чогось, що можна приблизно відтворити українською конструкцією «тією мірою, якою». Розрізнення може видатися незначним для повсякденної мови, надто з огляду на те, що обидва сполучники мають безліч контекстуальних смислових відтінків, але ця відмінність дається взнаки у викладі комплексного філософського аргументу. Наведемо яскравий приклад: (...) Тут оригінал абсолютно виключає можливість витлумачити so fern причиново (чи, радше, підставово)...» [Чорний 2020: 140–141].

Заради точності, речі першорядної для наукового тексту, але мало шанованої в рецензії, прокоментую слова «і так само sofern» – читач може побачити в них додаткове звинувачення, але ці слова не відповідають дійсності: so fern і sofern – це відповідно старе й нове написання (тут відбився перехід словосполучки в складне службове слово), у кожному виданні оригіналу фігурує котресь одне (у моєму випадку – старе).

Далі скажу: уся ця заувага глибоко недоречна. Якщо рецензент підозрює перекладача в хибному розумінні сполучника – суто «причиновому чи підставовому», то така підозра цілковито позбавлена «підставовості» (я навіть наведу один доказ: «відповідною мірою (so fern)» [Кант 2004b: 114]). Хибне прочитання кимось недостатньо компетентним можливе – але навряд чи справедливим було б картати за це перекладача: *ignorantia non est argumentum* (пасує й сюди). Рецензент уболіває за читача, що не знає німецької мови, але бодай українську той читач має знати («**Оскільки** ... 2. спол. Уживається в підрядних реченнях міри й ступеня та в реченнях із супровідною підрядністю з відтінком кількісного співвідношення у знач. якою мірою, в якій мірі, наскільки» [Русанівський 2020: 502]) – і обирати властиве словникове значення. Частотність їх, як уже зауважено, тут ролі не грає.

Так само перекладає й кантознавець В. Терлецький: «... якщо мова йде про поняття і засади не оскільки вони мають бути значущі відносно досвіду, а оскільки їх хочуть видавати за значущі також поза умовами досвіду. Бо що є *здоровий глузд*? Це є *спільний розсуд*, оскільки він судить правильно» [Кант 2018: 113] ← «... wenn von Begriffen und Grundsätzen, nicht sofern sie in Ansehung der Erfahrung gültig sein sollen, sondern sofern sie auch außer den Bedingungen der Erfahrung vor geltend ausgegeben werden wollen, die Rede ist... Denn was ist der gesunde Verstand? Es ist der gemeine Verstand, sofern er richtig urteilt» (AA 4: 369). І такий переклад сполучника – цілком правильний.

Але я ще й подбав за те, щоб знейтралізувати згадану небезпеку. Рецензент мав би бачити ці рядки на початковій сторінці корпусу при-

міток: «Оскільки (so fern): багато читачів можуть розуміти це слово як «через те, що», тож звертаємо увагу, що в даному тексті воно вживається здебільшого [- хоча не виключно -] в значенні «тією мірою, як», «доки»» [Бурковський 2004b: 184].

Отже, претензія – вельми неслухна.

І ще одне речення – воно завершує підрозділ: «Втім, сполучник «оскільки» перекладач вживає без розрізнення також для німецьких *indem* та *so wie*» [Чорний 2020: 141]. Тут можна вбачати дві претензії до перекладу – розглянемо кожну окремо.

23. (8.[б]): *indem* → *оскільки*. Через голослівність закиду мусимо його перевірити. Ось як передано перші 5 з 53 випадків уживання в КПП зазначеного сполучника:

«... *indem* sie ihn bloß in psychologischer Beziehung betrachten» (AA 5: 7) → «... тоді як вони розглядають його суто в психологічному відношенні» [Кант 2004b: 12];

«... *indem* er sagt» (AA 5: 8) → «... сказавши» [Кант 2004b: 12];

«... *indem* sie ergötzen, zugleich kultivieren» (AA 5: 24) → «... бавлячи [нас], водночас культивують» [Кант 2004b: 27];

«... *indem* die Vernunft jenes... darstellt» (AA 5: 29–30) → «... будучи презентований (*darstellt*) розумом» [Кант 2004b: 34];

«... *indem* wir auf die Notwendigkeit... Acht haben» (AA 5: 30) → «... коли зважаємо на необхідність» [Кант 2004b: 34].

Останні 5 випадків:

«... *indem* sie sich... viel zugute tun» (AA 5: 155) → «... вельми пишаючися» [Кант 2004b: 169];

«... *indem* wir uns vorstellen» (AA 5: 155) → «... уявивши собі» [Кант 2004b: 170];

«... *indem* das Herz» (AA 5: 157) → «... бо серце» [Кант 2004b: 172];

«... *indem* man vorerst fragt» (AA 5: 159) → «... запитуючи спочатку» [Кант 2004b: 174];

«... *indem* es nur als die Veranlassung angesehen wird» (AA 5: 160) → «... бо він розглядається лише як привід» [Кант 2004b: 175].

У 10 розглянутих випадках – жодного «оскільки»: така правдивість (типова) рецензентових слів «вживає без розрізнення». Хоча десь, у певних контекстах, може виступати й цей варіант (у сенсі «бо», через семантичний зсув, як у нім. *weil* 'бо' – первісне значення часове (трапляється ще й у Канта), зберігане в етимологічно тотожному англ. *while*). Може, когось із читачів збентежить неодноманітність передання сполучника й навіть його зникнення в перекладі – у коректності передань можна переконатися зі словників. Неясно, чи поширює рецензент свою вимогу «дотримання структур» на сполучники, але претензію без вагань кваліфікую як цілком неслухну.

24. (8.[в]): so wie → *оскільки*. Робимо те саме, що й попередньо. Перші 5 з 31 випадку вживання:

«So wie demjenigen, der... so...» (AA 5: 23) → «Тому, хто... так само...» [Кант 2004b: 26];

«... so wie das mindeste Empirische» (AA 5: 25) → «... так само як найменший емпіричний елемент (Empirische)» [Кант 2004b: 28];

«... so wie die sympathetische Sinnesart bei Menschen es mit sich bringt» (AA 5: 34) → «... як це зумовлює в людей симпатія (sympathetische Sinnesart)» [Кант 2004b: 40];

«... so wie den, welchen...» (AA 5: 38) → «... так само як того, кого...» [Кант 2004b: 45];

«... so wie, vermöge der Freiheit, der menschliche Wille...» (AA 5: 38) → «... позаяк людська воля, завдяки свободі...» [Кант 2004b: 45] (пор. рос. *так как* 'позаяк, бо' ← *так, как* 'так, як').

Останні 6 випадків:

«... so wie sie immer der strengste Moralphilosoph fordern mag» (AA 5: 115) → «... як того міг би вимагати найстрогіший філософ-мораліст» [Кант 2004b: 129];

«... so wie noch jetzt» (AA 5: 116) → «... як ще й тепер» [Кант 2004b: 129];

«... so wie jedem sein Sinn steht» (AA 5: 120) → «... у кожного на свій лад» [Кант 2004b: 135];

«... welches eben so wie Heiligkeit» (AA 5: 123) → «... воно, так само, як і святість...» [Кант 2004b: 137];

«... so wie sie durch reine Vernunft allgemein beurteilt werden müssen» (AA 5: 143) → (нарешті!) «... оскільки чистий розум має назагал судити про них» [Кант 2004b: 158] (*так, як = такою мірою*);

«... so wie der Gebrauch der Füße» (AA 5: 162) → «... так, як вживання ніг» [Кант 2004b: 177].

Щодо коментаря – див., *mutatis mutandis*, попередній пункт. І ця претензія – теж цілком неслухна.

Відповіді рецензенту: синтаксична частина

Характеризуючи цей аспект перекладу, автор не перебирає в словах, малюючи «багато грубих кривотлумачень» [Чорний 2020: 130], і навіть «величезну кількість грубих помилок в інтерпретації... приклади синтаксичних помилок (а я не претендую на вичерпність) демонструють, що вони не лише утруднюють розуміння окремих місць, а відверто спотворюють думку оригіналу, часто з не менш парадоксальним обґрунтуванням такого спотворення» [Чорний 2020: 151]. Продемонстровані вже схильність автора до гіперболізації, рівень правдивості його подібних

слів у першій частині мають викликати недовіру до цих нестриманих звинувачень. Утім, цей підрозділ можна й похвалити за дещо. Так, композиційно він вигідно відрізняється від попереднього. Кожна виокремлена заувага являє собою одну претензію до перекладу й пронумерована всуціль і без збоїв, тож тут наша нумерація збігатиметься з авторовою.

Значна частина цих зауваг стосується референції займенників – назагал це справді неабиякий камінь спотикання. Так, автор другого польського перекладу Гегелевої «Феноменології» закидає своєму попередникові «чимало свавільних (arbitralnych) і невдалих інтерпретацій займенників, значення яких зазвичай потрібно відгадувати, неодноразово стаючи перед важким вибором» [Nowicki 2002: 6]. Мирослав Желязний дає щодо цього рецепт: «Кант... рідко відступав від фундаментального правила німецької граматики, згідно з яким займенник, що відноситься до іменника з попередньої частини тексту, завжди відноситься до останнього іменника того самого роду» [Żelazny 2013: 19] – він значною мірою слухний, і ми будемо часом звертатися до нього.

Тепер подивимося, хто насправді обґрунтовує спотворення, і якими засобами.

1. «А підміняти суб'єктивну необхідність, себто звичку, об'єктивною...» [Кант 2004b: 17] ← «Subjektive Notwendigkeit, d. i. Gewohnheit, statt der objektiven... unterschieben...» (AA 5:12). Початок досить ефектний: вказано дійсний недогляд. Його міг би помітити й нефахівець, але дивним чином тривалий час не помічали фахівці – насамперед російські, що з тексту їхньої редакції («А подменяют субъективную необходимость, т. е. привычку, объективной...» [Кант 1965: 323; Кант 1994: 384; Кант 1997: 307]) ця хиба перейшла в український переклад, а також у болгарський («Да се подменя субективна необходимост, т. е. навик, с обективна...» [Кант 1974: 39]). Заувага – слухна.

2. «...антиномія чистого розуму, якщо вона прагне піднятися до Безумовного в ряді причин...» [Кант 2004b: 34] ← «...die Antinomie der reinen Vernunft, wenn sie zum Unbedingten in der Reihe der Ursachen aufsteigen will...» (AA 5: 30). Знов успіх: випадок аналогічний («... антиномия чистого разума, если она в ряду причин хочет подниматься к безусловленному...» [Кант 1965: 346; Кант 1997: 307], «... антиномията на чистия разум, когато в редицата на причините иска да се издигне до безусловното...» [Кант 1974: 64]), заувага так само слухна.

3. «Та натомість, позаяк цей примус здійснюється тільки законодавством [нашого] власного розуму, воно містить у собі також піднесення, і цю суб'єктивну дію на почуття, оскільки чистий практичний розум є єдина її причина, можна, отже, з огляду на останнє назвати самосхваленням...» [Кант 2004b: 91] ← «Dagegen aber, da dieser Zwang bloß durch Gesetzgebung der eigenen Vernunft ausgeübt wird, enthält es

auch Erhebung, und die subjektive Wirkung aufs Gefühl, so fern davon reine praktische Vernunft die alleinige Ursache ist, kann also bloß Selbstbilligung in Ansehung der letzteren heißen...» (AA 5: 80–81).

«... «der letzteren» («останнє») стосується одного з двох іменників жіночого роду в попередній частині (цього разу – піднесення або розуму). У примітці... підкреслено, що «останнє» стосується саме піднесення... Втім, за цією інтерпретацією, піднесення, яке саме і є цією суб'єктивною дією на почуття, є самосхваленням з огляду на саме себе, що, безумовно, перекручує думку Канта і приховує не випадкове протиставлення паралельних конструкцій: «з огляду на розум» і «з огляду на чуттєвість»» [Чорний 2020: 143].

Заперечу: не «двох іменників жіночого роду», а трьох. Рецензент не помітив Ursache, якраз того, що має бути обраний за «рецептом Желязного» – і польські фахівці перекладають саме так: «z uwagi na tę przyczynę» [Kant 2004: 134], «ze względu na tę przyczynę» [Kant 2012: 406]. Це можна інтерпретувати так: з огляду на те, що єдиною причиною цієї дії на почуття є наш **власний** практичний розум, її можна назвати **самосхваленням**. Цю саму версію можна вбачати в «...may be called in this respect *self-approbation*» [Kant 1996a: 101] тощо; і її можна визнати певною мірою вірогідною.

Друга версія, обстоювана рецензентом. Усе обґрунтування – лише покликання на формальний момент, «протиставлення паралельних конструкцій», аргумент назагал не дуже сильний, а що головне – примарний: де другий член (почуття тут – не патологічне), де симетрія?.. (Тут ще слід вказати на зворот in Ansehung der: він може означати з огляду на (рос. *ввиду*) чи, по-давнішому, з *погляду*, тобто *стосовно* – попередній рецензент цього не розрізняв: див. [Бурковський, та ін. 2018: 122–123], і ту саму хибу українськоюмовної компетенції виявляє й нинішній своїм «з огляду на розум»).

Справжній аргумент тут – знову ж таки формальний: «останнє» можна співвіднести з «розум» (ототожнивши Vernunft з Ursache: «розум є... причина» – хоч імовірнішим є попереднє тлумачення). І цю версію обрали частина перекладачів – зокрема Бек, якого копіювала Грегор: «... can... be called self-approbation with reference to pure practical reason» [Kant 1993: 84; Kant 2015: 67]. Тимчасом такій інтерпретації (самосхвалення стосовно розуму?..), як на мене, бракує сенсу.

Проти третьої версії, яку обрав я, бачимо один аргумент – начебто «піднесення... і є цією суб'єктивною дією на почуття». Таке тлумачення – черговий прояв браку компетенції. Насправді цією суб'єктивною дією на почуття – яка сама є почуттям¹, почуттям складним і, якщо можна

¹ «Негативна дія на почуття (через шкоду, завдану схильностям) сама є почуттям» [Кант 2004b: 82] – позитивна теж: див. [Кант 2004b: 89]].

так сказати, активним – є єдина моральна спонука, що Кант позначає як повагу (до закону) – «повага є дія на почуття» [Кант 2004b: 86], докладніше див. вказану сторінку й сусідні. Піднесення ж є одним з моментів (позитивним) тієї дії на почуття.

Дійсно слабкий пункт цієї версії – те, що обраний іменник стоїть задалеко. Але зі змістового погляду вона легко піддається поясненню: ту дію на почуття (яка сама водночас є почуттям), спричинену виключно нашим *власним* практичним розумом, через (з огляду на) наявність у ній того *піднесення* можна (у даному аспекті) назвати *самосхваленням* (слов'я виділив Кант). Отож цій версії, попри зазначений формальний гандж (зрештою, у Канта подібні кострубатості трапляються), усе-таки віддали перевагу ряд перекладачів, як-от французький: «... relativement à cette élévation» [Kant 1921: 144], румунський: «... în raport cu această înălțare» [Kant 1972: 170], болгарський: «...по отношение на възвисяването» [Кант 1974: 124], хорватський: «...s obzirom na to uznošenje» [Kant 1979: 99], італійські: «... relativamente all'elevazione» [Kant 2006: 177], «... in relazione all'elevazione» [Kant 2013: 195]; В. Плугар відзначив її як можливу: «Or, possibly, 'with regard to this elevation' (in contrast to the submission)» [Kant 2002a: 105 (прим. пер.)]. Тут можна погодитись і з російським перекладом «...в отношении этого возношения» [Кант 1997: 493].

Прагнучи до об'єктивності, визнаю обстоювану мною версію теж дещо сумнівною (хоча й меншою мірою, ніж дві інші), а претензію з огляду на це, попри її необґрунтованість – дискусійною.

4. «А цей принцип звичаєвості саме через загальність законодавства, яку він робить найголовнішою формальною підставою визначення волі ...» [Кант 2004b: 37] ← «Dieses Prinzip der Sittlichkeit nun, eben um der Allgemeinheit der Gesetzgebung willen, die es zum formalen obersten Bestimmungsgrunde des Willens... macht...» (AA 5: 32).

«Порядок слів... допускає подвійне тлумачення займенників «die» та «es»... питання лише в правильній інтерпретації того, що становить «формальну найвищу підставу визначення волі». Звісно, цією підставою є принцип звичаєвості, тобто моральний закон, а не його загальність» [Чорний 2020: 143].

Негаразди з логікою мій опонент має стабільно. Знову сплутав поняття: говорить про загальність **закону**, тоді як Кант – про загальність **законодавства**. Що Кант мав на увазі? Відгорнімо сторінку назад – і перечитаймо той не до ладу згаданий закон. «Чини так, щоб максима твоєї волі повсякчас могла разом правити за принцип загального законодавства» [Кант 2004b: 35]. Оце воно й є: загальність (універсальність) законодавства – той орієнтир, той критерій, що його даний закон встановлює як найвищу підставу (само)скеровування волі. Натомість

версія мого опонента (і заразом, на жаль, багатьох – хоча й не всіх – перекладачів, яким тут забракло глибини думки) перетворює важливий аргумент на мілку банальність (щось на кшталт «закон є закон»), і відбирає в читача ключ до розуміння дотичних положень. Нецитоване обґрунтування такого спотворення [Чорний 2020: 143–144] розбивати не буду – місця бракує, та й часу шкода, мінімально компетентний читач легко зробить це сам. Сказаного вже, гадаю, досить, щоб цю претензію беззастережно відкинути як хибну.

5. «...чеснота, є найвище, що може звершити скінченний практичний розум, який сам, своєю чергою, принаймні як природно набута спроможність, ніколи не може бути завершеним, бо впевненість у такому разі ніколи не стає аподиктичною певністю й як переконаність є дуже небезпечною» [Кант 2004b: 38] ← «...Tugend, das Höchste ist, was endliche praktische Vernunft bewirken kann, die selbst wiederum wenigstens als natürlich erworbenes Vermögen nie vollendet sein kann, weil die Sicherheit in solchem Falle niemals apodiktische Gewißheit wird, und als Überredung sehr gefährlich ist» (AA 5: 33).

«Якщо в попередніх випадках варто було б надати перевагу «розуму», тут таке рішення призводить до заперечення всієї Кантової думки. По-перше, практичний розум аж ніяк не може бути «набутою спроможністю», а неодмінно властивий кожній розумній істоті за її природою, бо ж інакше він був би не чистим, а лише емпіричним і зумовленим розумом (себто не був би розумом взагалі). По-друге, варто зауважити, що це стосується не лише скінчених розумних істот на кшталт людини, воля яких визначується також патологічно, тож про скінченність ітися не може. По-третє, чистий розум є джерелом безумовних аподиктичних моральних приписів, тож було би абсурдним приписувати йому принципову фактичну незавершеність, тоді як причиновість свободної волі у кавзально детермінованому світі явищ якраз обмежено нашою недосконалою природою. Кант детальніше розвиває цей положення у «Метафізиці звичаїв»: «Чеснота завжди здійснює поступ і завжди починає спочатку» (AA 6: 409). У самій КПП... теза про принципову недосконалість чесноти (яка тоді була би святістю) є засновком аргументу про необхідне припущення безсмертя як умови досягнення чесноти...» [Чорний 2020: 144].

Аргументація (з не першим уже звинуваченням у абсурдності) – напрочуд неспроможна. Два останні речення цілком зайві, у будь-якій функції, і як складник попереднього спростувального аргумента – бо недосконалість досконалої чесноти для людини жодним чином не свідчить про довершеність¹ скінченного практичного розуму, і як окремих

¹ Vollendet тут краще перекладати як *довершеним*, а не завершеним.

захисний аргумент – бо обрана мною версія аж ніяк не заперечує тієї не-досяжності (слова «який сам, своєю чергою...» вказують мінімум на дві недовершені речі – однією з них і є чеснота). Логічно неспроможним є й перше твердження: наведена характеристика практичного розуму (не будемо оцінювати, наскільки коректна) цілком сумісна з фактом його набуття – в той (умовний) момент, коли скінченна розумна істота починає своє існування як така (або можна пояснити простіше: *природно набута* = подарована природою). Друге – і поготів: «це» стосується не лише цих скінченних істот, а й ще якихось, «тож (?)»¹ про скінченність ітися не може – а в Канта чомусь ідеться... «Це ж треба так зарепортуватися!» (позитивіст Богданов про одну фразу Леніна). І третє – паралогічне чи просто безсенсовне: якщо ті приписи походять від доведеного розуму, то це жодним чином не заперечує існування іншого, недосконалого.

Та безвідносно до алогічності й абсурдності рецензентової аргументації підтримувана ним версія має чимале поширення – і це для мене курйозний факт. Хотілося б почути бодай один справжній аргумент – у чому можна вбачати її перевагу над тією, що її мій малоуспішний критик так відчайдушно заатакував. Вона наявна в російському перекладі (багато де в чому хибному – але ж не у всьому): «... конечный практический разум, который сам в свою очередь, по крайней мере как естественно приобретенная способность, никогда не может быть завершенным» [Кант 1997: 355], у болгарському – [Кант 1974: 67], словацькому – [Кант 1990a: 54], чеському – [Кант 1996b: 55], хорватських – [Кант 1979: 55, Кант 1990b: 67]; до них варто додати й ті, що не розкривають займенникового референта (за ідентичності роду іменників), але його з поданого нижче мотиву можна вважати однозначно відомим: французький (див. далі), румунський – [Кант 1972: 121], італійські – [Кант 2006: 71, Кант 2017: 67], як і найперший – [Кант 1797: 22]. Така версія передовсім відповідає граматиці – на відміну від альтернативної: віднесення займенника *die* до *Tugend* означає приписування тут Кантові граматики-стилістичної некоректності – тому, що «рецепт Железного» має практично тотальну чинність у випадку відносних займенників, і не лише тому. Вона цілком узгоджується і з загальним контекстом – знову ж таки на відміну від тієї (навіть і характеристика «природно набута спроможність», як на мене, більше пасує якраз до розуму, ніж до чесноти). Щоправда, є ще один нюанс: сполучник *weil* обидві сторони назагал тлумачать ординарним 'бо', але як пояснити тут такий зв'язок, «причинний чи радше підставовий» – це питання, наскільки я можу судити, лишається без відповіді. Я також не з'ясував його тоді (насамперед через сакраментальний цейтнот) – не вчитавсь як слід

¹ Це вже навіть не *fallacia fictae necessitatis* – це просто нонсенс.

у переклад авторитетного для мене, попри часову дистанцію, Жюля Барні [Kant 1848: 178]. А цей давній переклад, хоч формально занадто вільний, роз'яснює чимало важкозрозумілих місць оригіналу, зокрема й це: weil тут слід розуміти в згадуваному вже давнішому значенні – як англ. while. Крім того, цей проникливий дослідник увиразнив тут Кантів аргумент – чому наша чеснота не може бути довершеною: бо сам наш скінченний практичний розум не може бути довершеним. Отепер усе стає на свої місця.

Правильність обраної мною версії (із зазначеними поправками) мені бачиться цілком певною – я постарався стисло пояснити, чому, тож разом з (псевдо)аргументацією опонента відхиляю й саму претензію як неслухну.

6. «Та щоб розглядати цей закон без кривотлумачень як даний, слід зауважити, що він – не емпіричний [закон], а єдиний факт чистого розуму...» [Кант 2004b: 36]. ← «Doch muß man, um dieses Gesetz ohne Mißdeutung als gegeben anzusehen, wohl bemerken, daß es kein empirisches, sondern das einzige Faktum der reinen Vernunft sei...» (AA 5: 31).

«Звісно, не є змістовою помилкою стверджувати, що моральний закон не є емпіричним, а втім Канту в цьому пасажі залежить на тому, що він становить єдиний можливий неемпіричний факт розуму, і тлумачення цього положення є предметом величезної кількості фахових досліджень. В українському перекладі, хоч і лише через вставку перекладача, його взагалі втрачено, і тут варто лише сподіватися на незалежне судження читача» [Чорний 2020: 145].

Рецензент чомусь невдоволений вставкою – буцімто через неї щось (імовірно, «тлумачення цього положення») «втрачено». Яким чином – це нероз'яснена ним таємниця його сприйняття. А вставку зроблено суто зі стилістичних міркувань – щоб уникнути недоладного «не емпіричний, а єдиний» (дехто замість *закон* вставляв *факт* – це змістово нічого не змінює, але повтор слова небажаний знову ж зі стилістичного погляду). Відзначу очевидний прояв рецензентової скрути з доказами «грубих кривотлумачень»: він визнає, що не схвалюване ним формулювання «не є змістовою помилкою», тобто він (не вперше) витрачає журнальну площу й свій та читацький час на марниці замість доводити висунені ним поважні звинувачення (мабуть, уся біда в тому, що це завдання – нездійсненне). Заувага – цілком неслухна.

7. «Адже якщо воля є законною лише для чистого розуму, то, хай хоч як би стояла справа з її спроможністю у виконанні: чи буде за цими максимами законодавства якоїсь можливої природи виникати таке чи ні...» [Кант 2004b: 52] ← «Denn wenn der Wille nur für die reine Vernunft gesetzmäßig ist, so mag es mit dem Vermögen desselben in der Ausführung stehen, wie es wolle, es mag nach diesen Maximen der Gesetzgebung einer

möglichen Natur eine solche wirklich daraus entspringen, oder nicht...» (AA 5: 45–46).

«Позаяк незбіг родів у двох мовах не дозволяє зберегти амбівалентність оригіналу, перекладач ухвалив рішення, згідно з яким Кант в цьому фрагменті бере під сумнів можливість виникнення законодавства чистого розуму. Втім, це, звісно, є грубою помилкою... Цей пасаж варто було б перекласти так: «...хоч би за цими максимами законодавства можливої природи така [можлива природа] виникала, хоч ні...» [Чорний 2020: 145–146].

Тут можна вбачати відомий некоректний прийом: приписати опонентові абсурдну думку – і спростувати ту власну конструкцію. Утім, рецензент не розкриває всієї тієї абсурдності: наявність максим законодавства вже означає існування останнього – а тут воно незбагненним чином ще тільки має виникнути (і то не обов'язково) – зі своїх власних максим... Натомість притомний читач шукатиме адекватного тлумачення слова *take*. Воно може позначати: 1) іменник середнього роду – за змістом тут підходить *виконання*; 2) цілу обставину, ситуацію: у нашому випадку – те, що приписують ті максими. Обидва ці тлумачення – змістово тотожні, та й рецензентову версію можна поставити в один ряд із ними (тим більше, що *take* може часом позначати й слово іншого роду). Та все ж таки претензія вказує на дещо невдале формулювання, тож прирівняю її до деякою мірою слухних, але неістотних.

8. «(...) В українському тексті банально пропущено заперечну частку, що, безумовно, спотворює оригінальну думку тією мірою, що не зрозуміло про що йдеться Канту» [Чорний 2020: 146]. Перше – незаперечний факт: механічна помилка, недогляд, що в самого рецензента трапляються відчутно частіш (але – не «грубе кривотлумачення» внаслідок нерозуміння «логіки аргументу»), проте з другим важко погодитися – рецензент знову згущує фарби, видаючи бажане за дійсне. Слова *тільки* й *a* сигналізують про некоректність речення, і здогадатися, у чому тут річ, неважко. Та попри те, не виявляючи зайвої поблажливості до себе, кваліфікую заувагу як слухну.

9. «Отже, ми повинні будемо а priori вказати не підставу, на котрій моральний закон виражає в собі певну спонуку, а те, що – оскільки він є таким – він спричинює ...» [Кант 2004b: 82] ← «Also werden wir nicht den Grund, woher das moralische Gesetz in sich eine Triebfeder abgebe, sondern was, so fern es eine solche ist, sie [es]... wirkt ... a priori anzuzeigen haben» (AA 5: 128). (Чергове, вже 9-те спотворення в цитуванні: «... вказати на підставу» [Чорний 2020: 146]).

«Вказівний займенник жіночого роду «solche» (така), який навіть суто граматично може стосуватися лише єдиного іменника жіночого роду «спонука», перекладач хибно устосовує до закону. Тож цю ключову

тезу Кантової практичної філософії... в українському перекладі через сплутування родів іменників не відбито, а закон просто «є таким» (припускаємо, моральним)» [Чорний 2020: 146]. – Мені здається, що й просто звичайному носієві мови має бути зрозуміло: таким – означає «таким, як його щойно схарактеризовано», тобто таким, що виражає в собі певну спонуку. Що ж до граматики, то тут – неістотний відступ від букви оригіналу (тепер, щоправда, бачу – радше невдалий). Якщо бути цілком точним, то *es eine solche ist = es ist* (англ. *there is*) *eine solche* – пор. у попередньому реченні «... auf welche Art das moralische Gesetz Triebfeder werde, und was, indem sie es ist, ...» (AA 5: 72). Рецензентове тлумачення «... він сам є спонукою» [Чорний 2020: 146] ще більше відхиляється від оригіналу (хоча й це відхилення не несе в собі поважних наслідків). Оскільки заувага вказує на небездоганне формулювання, кваліфікую її як деякою мірою слухну, але неістотну.

10. «...до визнання всіх обов'язків як божих велінь, не як санкцій, себто свавільних, самих по собі випадкових розпоряджень чужої волі, а як самих по собі сутнісних законів кожної вільної волі, які, одначе, попри те мусять розглядатися як веління найвищої істоти...» [Кант 2004b: 144] ← «...zur Erkenntnis aller Pflichten als göttlicher Gebote, nicht als Sanktionen, d.i. willkürliche, für sich selbst zufällige Verordnungen eines fremden Willens, sondern als wesentlicher Gesetze eines jeden freien Willens für sich selbst, die aber dennoch als Gebote des höchsten Wesens angesehen werden müssen...» (AA 5: 129).

«У цьому пасажі законодавству свободної волі з самої себе, власне, нашій практичній автономії, протиставлено свавільний примус чужої волі, а конкретно – волі Бога, тож не викликає сумнівів, що вираз «für sich selbst» («для самої себе») стосується свободної волі, а не законів самих по собі. Окрім логіки Кантового викладу, на користь цієї інтерпретації свідчить те, що ця конструкція стоїть відразу після слова «воля»» [Чорний 2020: 147].

Правильне розуміння логіки Кантового викладу передбачає¹ правильне окреслення відповідних засновків – а з цим у рецензента великі негаразди. Він ставить Кантів виклад буквально догори дригом: протиставляє те, що Кант поєднує (законодавство вільної волі з самої себе, нашу практичну автономію, – і волю Бога, тобто його веління, що у філософа є разом не чимось суто зовнішнім стосовно людської волі, а її власними законами), і поєднує, ототожнює те, що Кант протиставляє заперечним *не* (волю (веління) Бога – і «свавільний примус чужої волі»). Крім того, в алогічній логіці рецензента, яку він парадоксальним

¹ Нім. *voraussetzt* – рецензент слідом за своїми старшими колегами жив би недоладного тут «припускає».

чином видає за «логіку Кантового викладу», знаходимо ще й *fallacia fictae necessitatis* – «тож не викликає сумнівів, що...»: сполучник *тож* тут цілком неправомірний, бо висловлено лише суб'єктивну впевненість, що не має під собою якоїсь об'єктивної вагомої підстави. І це ще не все: він спростовував не те, що стверджував перекладач – «законів самих по собі» замість «самих по собі сутнісних законів»...

Та задля об'єктивності додам і таке: хибна аргументація ще не означає неодмінної хибності самої тези. Тим більше, є й один валідний аргумент – «ця конструкція стоїть відразу після слова «воля», і ця формальна обставина за поверхового підходу підказує відповідне тлумачення – його обрано в багатьох перекладах (напр. російському: «... как неотъемлемых законов каждой свободной воли самой по себе» [Кант 1965: 463; Кант 1994: 527; Кант 1997: 639]), починаючи з найпершого [Кант 1797: 132].

Але цей аргумент не є абсолютним. Можлива й така граматична інтерпретація: зворот, замикаючи синтагму, відноситься попри те до її першого повнозначного слова (*wesentlicher*) – тобто ймовірною є й версія, заатакована рецензентом, яку я запозичив у Ж. Барні («... des lois essentielles par elles-mêmes» [Кант 1848: 340]) та Є. Ґалецького («... same przez się istotnych praw» [Кант 2004: 208]). Мій контраргумент, що видається мені сильнішим: тут – протиставлення *самих по собі випадкових...* і *самих по собі сутнісних...*, причому в оригіналі зворот *für sich selbst* симетрично обрамлює простір цього протиставлення, що охоплює дві синтагми.

За фатального дефіциту вагомих доказів незадовільності перекладу мій опонент раз у раз підсовує замість них дрібниці – от і тут знову: обрання тієї чи тієї версії нічого не змінює по суті, зі змістового погляду обидві вони правильні (можна припускати навіть, що Кант поставив зворот у кінцеву позицію, щоб пов'язати його з обома словами – хоч для другого таке пов'язання й зайве (плеонастичне), адже *вільна* = *сама по собі*). Тобто претензія – дискусійна й до того ж неістотна.

11. «Маємо до справи зі сплутуванням відмінків» [Чорний 2020: 147]. – Так, *якому* замість *який* – недогляд, очевидний навіть для людини зі скромним знанням мови. Заувага – слушна.

12. «Отже, це є потреба абсолютно необхідного плану, і [вона] виправдовує свою передумову не просто як дозволену гіпотезу, а як постулат у практичному плані...» [Кант 2004b: 158–159] ← «Also ist dieses ein Bedürfnis in schlechterdings notwendiger Absicht, und rechtfertigt seine Voraussetzung nicht bloß als erlaubte Hypothese, sondern als Postulat in praktischer Absicht...» (AA 5: 143). – «У примітці 429 [Кант 2004: 232, прим. пер.] перекладач наголошує на амбівалентності виразу «*seine Voraussetzung*», витлумачити який належить з огляду на контекст. Йдеться про те, що він може означати як «свою передумову», тобто

дещо відмінне від цієї потреби, що вона неодмінно передбачає, так і «його/її припущення», тобто те, що ця потреба абсолютно виправдано припускає. Перекладач без жодної подальшої аргументації відкидає друге тлумачення як хибне, наводячи на користь своєї позиції кілька перекладів іншими європейськими мовами. Не зупиняючись довго на тому, що, зазначу, всі пізніші англійські переклади після Ебота (Плугара, Бека і Грегора) надавали перевагу «хибному тлумаченню», зазначимо, що з контексту цього і попереднього речення недвозначно впливає, що ідеться про постулат чистого розуму, а саме припущення здійсненності найвищого добра (себто, припущення існування Бога), яке виправдано нашою потребою як скінчених істот робити його предметом волі. Альтернативне прочитання, запропоноване перекладачем, натомість наштовхує на суперечливу думку про зумовленість нашої потреби визнавати постулати чистого розуму як об'єктивні в практичному плані і не дістає підтвердження в тексті твору» [Чорний 2020: 148].

Згадану примітку мушу визнати надміру лаконічною (рецензент, попри те, перший пункт двозначності витлумачив правильно (один з нечастих у його тексті «світлих променів»), хоча другий – знову недовладно), тож висловлюся детальніше. Seine Voraussetzung може означати: 1) «дещо відмінне від цієї потреби», її передумову; 2) апіорне постулювання, презумпцію («закладання наперед») самої тієї потреби. У перекладі обрано перший варіант. Те, що другий відкинуто без аргументації, а вибір першого обґрунтовано лише наведенням деяких інших перекладів – не відповідає дійсності: комплексний аргумент тут – у словах, що про сенс звороту «можна з достатньою певністю судити з контексту» [Бурковський 2004b: 232]. А контекст указує на те, що цією передумовою є можливість найвищого добра (summum bonum): і рецензент теж стверджує подібне – але раптом без жодної видимої рації приписує мені якесь «альтернативне прочитання»: чергова його плутанина. Вона починається з формулювання другої версії тлумачення й продовжується ототожненням трьох англійських перекладів з російською версією та протиставленням їх перекладові Ебота. Насправді ж відмінність між версіями Ебота, «what it presupposes» [Kant 1996a: 171], і трьох його наступників – «its presupposition» [Kant 1949: 245; Kant 1993: 150; Kant 2002a: 181; Kant 2015: 115]¹ полягає в тому, що перша є інтерпретаційною, односторонньою, а друга зберігає двозначність оригіналу: «**presupposition** ... 1. The action or an act of presupposing; a supposition antecedent to knowledge; the assumption of the existence or truth of something, as a preliminary to action, argument, etc. (...) 2. That which is presupposed, assumed, or taken

¹ Не маючи доступу до 2-го видання перекладу Бека, на яке покликається рецензент, цитую перше й третє.

for granted beforehand; a supposition, notion, or idea assumed as a basis of argument, action, etc.; an antecedent supposition...» (OED₂ 17: 430); для уяви-разнення варто навести й дотичне до моєї версії значення базового слова: «**presuppose** ... 3. Of a thing: To require as a necessary preceding condition; to involve or imply as an antecedent» (OED₂ 17: 429–430). Російська ж, «допущение ее оправдано» [Кант 1997: 681], з ними навіть не перетинається – вона теж двозначна: 1) «визнання її існування за можливе», 2) «толерування її», але в обох випадках хибна (перетиналася б, якби було обрано варіант *предположение* – хоча він тут теж хибний: правильний переклад – *она оправдывает свою предпосылку*). Далі, те хибное тлумачення (чи то презумпція, чи то припущення її, потреби, наявності), яке рецензент химерним чином вважає не хибним, не стикається з тим, що, за більш-менш слушним (попри деякі неточності) його ж таки твердженням, впливає «з контексту цього і попереднього речення» (та ще деяких) – натомість обраний мною варіант (постулат є передумовою потреби) з цим контекстом чудово узгоджується. Останнє речення зауваги, крім згаданої вже безсенсовності, ще й несподівано впроваджує дивну потребу, відмінну від потреби чистого практичного розуму, про яку йшлося доти (навіть у попередньому реченні самого рецензента): з формальнологічного погляду це діагностується як порушення *принципу тотожності* (терміновжиток Кантових часів, кращий за сучасний).

Отож цю претензію відхиляємо як цілком неслухну (точніше – некогерентну, безсенсовну).

13. «Для людей і всіх сотворених розумних істот моральна необхідність має уявлятися [як] вимушення, себто обов'язковість, а кожний заснований на ній вчинок – як обов'язок, а не як такий спосіб дій (Verfahrungsart), який нам сам від себе вже є любий чи може стати любим» [Кант 2004b: 92] ← «Für Menschen und alle erschaffene vernünftige Wesen ist die moralische Notwendigkeit Nötigung, d. i. Verbindlichkeit, und jede darauf gegründete Handlung als Pflicht, nicht aber als eine uns von selbst schon beliebte, oder beliebt werden könnende Verfahrensart vorzustellen» (AA 5: 82). Чергові спотворення при цитуванні (10-е й 11-е): «... створених істот» [Чорний 2020: 148], «... ist die moralische Nöthigung» [Чорний 2020: 148].

«Тут маємо до справи з оригінальною перекладацькою кон'єктурою... Маю погодитись, що речення в оригінальному вигляді є не лише «стилістично некоректним», а й суто граматично... Цей пасаж виразно демонструє, що перекладацьке рішення подеколи залежить суцільно від спроможності реконструювати аргумент... .. український переклад припускає відсутній в оригіналі сполучник «als» перед іменником «Nöthigung». Тут різниця полягає між позитивним твердженням, що «для людей і всіх створених розумних істот моральна необхідність є вимушенням, себто

обов'язковістю», і нормативною вимогою, що «моральну необхідність має бути уявлено як вимушення, себто обов'язковість». Кант однозначно має на гадці перше, бо для Канта вимушення – це фактичний стосунок будь якої не святої, а патологічно визначуваної волі до морального закону, і те, що кожна людина відчуває це обмеження впливу чуттєвих схильностей з боку чистого розуму, є достатнім доказом існуванню чистого практичного розуму і морального закону» [Чорний 2020: 148–149].

Рецензент відмовляє перекладачеві в «спроможності реконструювати аргумент», себе ж позиціонує як носія такої спроможності. Тимчасом його слова показують, далеко не вперше, що така самооцінка надто завищена. Його спростування обговорюваного перекладацького рішення (див. останнє речення зауваги) вкрай неспроможне, передовсім через логічну некоректність: перша половина, до сполучника *i* – тавтологія (аргумент фактично лише повторює тезу – «для людей і всіх створених розумних істот моральна необхідність є вимушенням»), друга – «офтоп»; а також через чергові прояви браку кантознавчої компетенції. Насамперед – не волі до закону, а радше навпаки, а що головніше – волю всіх «людей і всіх сотворених розумних істот» рецензент зводить до «будь якої не святої, а патологічно визначуваної волі», вочевидь погано орієнтуючися в змісті цих понять. Адже патологічно визначана воля (*Willkür*) притаманна тільки частині людей, а є й ще одна – з вільною (автономною) волею, визначаною розумом (усупереч патологічним мотивам, схильностям, через які вона теж не є святою). І примус морального закону стосується якраз вільної волі, а не патологічно визначаної, як вважає рецензент. Тож не відповідають дійсності й його слова, нібито «кожна людина відчуває це обмеження»: не відчуває морально не сформована чи «здичавіла» – таких потрібно «скерувати на шлях морально Доброго» [Кант 2004b: 166], врешті, аморальна. «Треба принаймні наполовину вже бути чесною людиною, щоб могли бодай створити собі уявлення про ті відчуття» [Кант 2004b: 45]. Щоб індивід набув такої здатності, потрібно ще «надати законам чистого практичного розуму доступ у людську душу..., себто об'єктивно практичний розум зробити й суб'єктивно практичним» [Кант 2004b: 165].

Conditio sine qua non для моральності – щоб відповідні законові вчинки здійснювалися шляхом самопримушування, «не з добровільної прихильності і в жодому разі не з неприсилуваного, від себе самого охоче здійснюваного прагнення» [Кант 2004b: 95]. Стоїчне «я роблю охотою те, що інші роблять вимушено» несумісне з кантівською моральністю. Отож для правильності моральних оцінкових суджень, про що йде мова в цьому місці тексту, моральна необхідність має в них уявлятися (чи радше презентуватися, зображатися) відповідно – саме як вимушення, а не як можливе джерело приємності, любих нам діянь. Нарешті, запропонована версія, *має уявлятися [як] вимушення, аж ніяк не суперечить*

традиційній *є вимушенням*, навпаки – ґрунтується на цьому положенні (неодноразово висловлюваному в тій чи іншій формі на різних сторінках твору, тож загрози втратити його не виникає): це означає також, що кон'єктура («На наш погляд, це речення, імовірно, слід розуміти трохи інакше...» [Бурковський 2004b: 221]) не зачіпає чогось серйозного.

Отже, слова «Кант однозначно має на гадці перше» – однозначно некоректні в своїй категоричності, спроба позбавити пропоновану кон'єктуру права на існування – геть невдала. Претензія – і неістотна, і неслухна.

14. Тут ідеться про ще один недогляд, очевидний навіть для особи з обмеженим знанням мови: *детермінація* замість *детермінації* ← *der Bestimmung*. Слушність зауваги цього разу незаперечна (щоправда, на «грубе кривотлумачення» це не тягне).

15. «Та позаяк це застосування не може спиратися на жодне [інше] споглядання, крім такого, що повсякчас може бути лише чуттєвим, то *causa noumenon* з погляду теоретичного застосування розуму є поняття хоч і можливе, мислиме, проте порожнє» [Кант 2004b: 63] ← «Weil aber dieser Anwendung keine Anschauung, als die jederzeit nur sinnlich sein kann, untergelegt werden kann, so ist *causa noumenon* in Ansehung des theoretischen Gebrauchs der Vernunft, obgleich ein möglicher, denkbarer, dennoch leerer Begriff» (AA 5: 55–56).

«Тут синтаксична конструкція «keine... als» дозволяє амбівалентне тлумачення: окрім варіанта, запропонованого перекладачем, цей фрагмент можна перекласти «жодне уявлення, яке повсякчас може бути лише чуттєвим» (як і зробили більшість перекладачів, зокрема, Греґор в останньому Кембриджському виданні [Кант 2015: 47]). Передовсім, таке рішення в українському перекладі містить грубу помилку, бо означає буквально, що застосування поняття *causa noumenon* якраз може (!) спиратися на чуттєве споглядання, хоч і не може на жодне інше. Звісно, Кантові, навпаки, йдеться про те, що саме чуттєве споглядання, характерне для людини як скінченної істоти, ніколи не може бути джерелом пізнання ноуменів.

Втім, особливо вражає відповідна примітка перекладача 222 [Кант 2004: 212, прим. пер.], де він запитує: «Як бути з інтелектуальним спогляданням?» Звісно, якщо пристати на рішення інших перекладачів, треба визнати, що Кант заздалегідь виключає можливість інтелектуального споглядання. Це й не дивно: 1) людське споглядання завжди є чуттєвим, тобто зумовленим впливом зовнішніх предметів на органи чуттів; 2) інтелектуальне споглядання, яке Кант припускає за Богом, за визначенням було б також споглядальним розсудом, то ж не відповідало б якомусь дискурсивному поняттю (як-от *causa noumenon*) як щось зовнішнє. Тобто, перекладач не лише висуває абсурдне твердження,

що наше застосування поняття *causa noumenon* спирається на чуттєве споглядання, а й намагається обґрунтувати це рішення дивним припущенням інтелектуального споглядання там, де контекст його виключає» [Чорний 2020: 150].

Знову – ціла низка недоладностей і перекручень (що й природно для доведення неслухної головної тези та хибних допоміжних). Перша фраза викликає не дуже серйозні заперечення: не «конструкція «*keine... als*» дозволяє амбівалентне тлумачення» – неясно, що тут за конструкція: *keine... als* чи *als die* (той, хто виступає в ролі перекладознавця, мусить мати й лінгвістичну компетенцію); ще можна зауважити: М. Грегор не могла нічого зробити у виданні 2015 р. – бо померла ще 1994-го. А далі – більше. Двічі вжитим «застосування поняття *causa noumenon*» рецензент знову демонструє прикрий брак фаховості: не спромігся навіть визначити правильно, про що йдеться. Насправді Кант говорить про застосування поняття причини до ноуменів, що можна розглядати як своєрідну дедукцію поняття *causa noumenon*.

З перекладу (та й з оригіналу також) справді можна висувати, що зазначене застосування може спиратися на чуттєве споглядання, але подальші рецензентів розважання щодо цього – знову нефаківі й алогічні. Спростувальний аргумент «Кантові, навпаки, йдеться про те, що саме (?) чуттєве споглядання... не може бути джерелом пізнання ноуменів» – знову неспроможний. Кантові йдеться не про цю давно відому й експліцитно не згадувану тут обставину, опущений більший засновок зацитованого речення-ентимеми, а про те, що впливає з нього та другого засновку (на який і скеровано обговорювану претензію). А головна хіба тут – ось у чому: Кантовому положенню протиставлено (маркером *навпаки*) те, що йому насправді зовсім не суперечить. Для рецензента «спиратися на чуттєве споглядання» тут має означати заявку на пізнання ноуменів (причому успішне!). Але дискусований зворот не дає жодної раціональної підстави для такого тлумачення. Контекст речення, з яким він цілком гармоніє, дозволяє вбачати тут можливість залучення (надто не безпосереднім чином) чуттєвого споглядання чи його даних до зазначеного акту – але не для пізнання ноумена. (Приклад імпліцитної дотичності чуттєвого споглядання до того специфічного застосування поняття причини можна бачити в попередньому реченні твору, де Кант використовує вказівку на застосування поняття причини до феноменів, фактично відштовхується від цього). Якщо навіть допустити, попри відсутність видимої підстави для цього, розширювальне тлумачення: вживання чуттєвого споглядання саме для пізнання ноумена (з ігноруванням тієї істини, що нашому чуттєвому спогляданню ноумени недоступні) – усе одно ніщо в перекладі не дозволяє навіть підозрювати, що це могло б бути чимось більшим, ніж безуспішні спроби. (Можна до-

мислити й конкретні способи такого марного вживання (принаймні не безпосереднього) – скажімо, прикликання чи то аналогій із пізнанням феноменів, чи то й «хімер, нелегітимного (unbefugte) чуттєвого вбрання тих ідей» [Rehberg 1788: 352], за висловом несправедливо забутого Кантового рецензента). Утім, аргумент Окамового леза перекреслює подібне теоретизування.

Отож чергове звинувачення в абсурдності, що ними рецензент розкидається з надмірною легкістю, як і попередні, виявляється неслухним, зате може бути небезпідставно адресоване йому самому. І сама ця фраза теж досить прикметна. Тут і повтор прикрого «застосування поняття *causa noumenon*», і чергове згущення фарб: нібито перекладач «висуває... твердження» (де?) – хоча насправді мова лише про те, що впливає з перекладу, і чергова некоректність, що могла б слугувати за приклад субрепції (Кантів терміновжиток) – але, не відхиляючися від дотримання презумпції порядності, кваліфікуємо це як паралогізм. Якщо перед цим рецензент загалом правомірно стверджував: «може спиратися» (інша річ – що́ це дає), то тепер уже – «спирається». Це логіка репресивних органів Московської комуністичної імперії: міг здійснити – отже, здійснив!

Лишається ще один мотив мого перекладацького рішення: «Справді, як же бути з інтелектуальним спогляданням?» [Бурковський 2004b: 212]. Рецензент вочевидь не втямив, до чого тут інтелектуальне споглядання – щоправда, у цьому є й моя (вимушена) провина: я висловився занадто лаконічно. Поясню. Про людське споглядання можна справді сказати (не вдаючися в субтильність), що воно може бути лише чуттєвим. Але тут згадано формально не людське споглядання, а споглядання як таке – і в цьому випадку некоректним буде переклад на кшталт російського «поскольку созерцание всегда может быть только чувственным» [Кант 1997: 417]. Адже споглядання як таке, за Кантом, може бути не тільки чуттєвим – існує також інтелектуальне (не виключене й ще якесь, що може міститися в загальнішому «якомусь іншому виді споглядання, крім чуттєвого» [Кант 2004b: 56]), і в КПр, «as he does in the first Critique, Kant more than once invokes the spectre of ‘intellectual intuition’» [Bowie 2003: 24] – не тільки як теоретичний конструкт, а й як реально притаманне принаймні Богові. Та й не обов’язково лише Богові (Urwesen): Кант не відкидав категорично погляду, за яким «правдоподібним є, що між нами і Богом простягається велика шкала (Stufenleiter) створінь від нас аж до нього» [Кант 2004a: 49], відповідно до «такого відомого, введеного в обіг *Ляйбніцем* і вдало підкріпленого Боне закону *тяглої шкали* створінь» [Кант 2000: 387], модифікації Ляйбніцевого фундаментального закону тяглості (*loi de la continuité*), від найвищої монади (Бога) до найнижчої. Сюди певною мірою можуть стосуватися й слова про те, що «принцип звичаєвості не обмежується тільки людьми,

а поширюється на всіх скінченних істот, які мають розум і волю, включаючи навіть нескінченну істоту» [Кант 2004b: 37].

Словом, ідеться про необхідність враховувати наявність у Канта поняття інтелектуального (або просто нечуттєвого) споглядання, узгоджувати з цією обставиною дотичні до неї формулювання. Нерозуміння цієї думки не завадило рецензентові заперечити її: «Кант заздалегідь виключає можливість інтелектуального споглядання» (звідки саме виключає – доводиться здогадуватися). З викладеного щойно зрозуміло, що це твердження тут виявляється безсенсовним, б'є мимо цілі, як і підкріплювальні аргументи (два пункти переліку). Не має значення, що перший сам по собі можна визнати коректним: Кант справді не раз висловлювався подібним чином (часом і дещо інакше – пор., напр., [Кант 2018: 61], але тут не місце на обговорення цієї теми, що зачіпає, серед іншого, й її продовження у Фіхте й Шелінга), а другий ні: те споглядання навряд чи «було б... розсудом» – лише однією з його функцій, а дискурсивний характер поняття (зумовлений природою нашої пізнавальної спроможності) не означає принципової закритості його змісту для інтуїтивного пізнання. (Усе це, повторю, не зачіпає мого аргумента й тим більше моєї версії перекладу).

Обстоюваний рецензентом варіант справді можливий, і прийнятий багатьма перекладачами – тільки для уникнення некоректності тут потрібен відповідний коментар (примітка) або вставка: «[людське/наше] споглядання», «споглядання [для нас/людей] може бути...» (пор. коректне формулювання: «... споглядань, які в мене можуть бути лише чуттєвими» [Кант 2000: 241] ← «... Anschauungen, die bei mir nicht anders als sinnlich sein können» (В 408) [Кант 1998: 450]). Але правомірним є й той варіант, який обрав я, а переді мною інші перекладачі, як-от французький («Mais comme aucune intuition, autre qu'une intuition sensible, ne peut être soumise à cette application» [Кант 1921: 96]), щонайменше один з кількох румунських¹ («Dar fiindcă nici o intuiție, afară de una sensibilă, nu poate fi supusă acestei aplicări» [Кант 1972: 144]), іспанський («Pero como debajo de esta aplicación no puede ponerse ninguna intuición más que la que siempre sólo puede ser sensible» [Кант, 2002b: 77]). Відмінність між цими варіантами є радше формальною, істотного глибинного змісту Кантової думки вона не зачіпає. Вони можуть бути поєднані – і цей третій, «парасольковий» варіант з'явився мало не найраніше, у дещо вільному, та глибоко фаховому й талановитому перекладі Жюля Барні: «Mais, comme nous ne pouvons soumettre à cette application aucune intuition qui ne soit pas sensible (Та позаяк ми не можемо підвести під це застосування жодного споглядання, яке не було б чуттєвим)» [Кант 1848: 217], повторений

¹ До решти тамтешніх перекладів і видань, на жаль, не маю зараз доступу.

у сучасному італійському: «Ma poiché nessuna intuizione che non sia sensibile può esser sottoposta a questa applicazione» [Kant 2013: 171]. З огляду на це заувага рецензента є знову неістотною, а за неспроможністю його інвектив на адресу перекладу та примітки – знову неслухною.

Висновки

Рецензент слідом за своїми наставниками взяв на себе працю довести те, що не відповідає дійсності. Зрозуміло, що таке доведення може бути тільки фіктивним, попри окремі слушні моменти – оскільки критикований текст, як і будь-який інший, ідеальним бути не може. Тож із валідним доказовим матеріалом у цього рецензента, як і в попередніх, велика скрута – і з цим, правдоподібно, пов'язана й кардинальна обставина, що зумовлює загальну неспроможність обох публікацій – неспроможність методологічна. Набір помилок перекладу з цілого його масиву, ніби й чималий, але скромний порівняно з кількістю його сторінок (тим більше складений головно з псевдопомилки) – це лише підстава для констатації: у перекладі є помилки (що, власне, можна аргіогі прогнозувати для будь-якого перекладу). Кваліфікація ж його як незадовільного має спиратися на чіткі критерії – див.: [Бурковський 2021b: 195–197].

Перекладознавці свідчать: «Проблема оцінювання якості перекладу залишається предметом палких дискусій» [Фокін 2016: 311]. Проте незаперечним є загальний критерій – співвідношення кількості помилок і обсягу тексту. Запропонований мною (без категоричності) конкретний показник, звісно, є суб'єктивним¹, але в даній ситуації важливим є те, що я не можу заперечувати застосовність цієї мірки й до моїх власних перекладів. Тобто критики мають шанс змусити перекладача визнати незадовільну якість своєї роботи – якщо їм вдасться здійснити коректну демонстрацію за описаною мною схемою (з обґрунтуванням серйозності наведених помилок). Читач уже бачив: коли їм вдасться виявити дійсну помилку – я її визнаю. Таке доведення, на мій погляд, неможливе – бо їхня упереджена теза (задекларована двічі) не відповідає дійсності. Але це – погляд особи зацікавленої, тож питання можна вважати відкритим (неспроможне доведення незадовільної якості тексту не є доказом протилежного).

Вказівка на ту кардинальну обставину вже являє собою спростування головного рецензентового звинувачення. Але я вдався й до детального

¹ Я за нього, зрештою, не тримаюся. Наведу один авторитетний (готовий пристати на нього) – The Canadian Language Quality Measurement System (Sical) – він відзначається прозорістю (в інших – складніша класифікація помилок, включно з пунктуаційними, з нараховуванням за них різної кількості пунктів і оцінювання за їх сумою): поріг задовільної оцінки – 1 істотна помилка (major error) і до 18 (!) неістотних (minor errors) на 400 слів (щось із півтори умовні сторінки) [Williams 2004: 3].

розгляду його конкретних претензій до перекладу – тож синтезуємо отримані результати.

Почнімо з першого підрозділу. Наскільки відповіда тут дійсності рецензентова характеристика «термінологічний хаос» [Чорний 2020: 151] – внаслідок практики передавання одного німецького терміна «цілою низкою» українських? Під цю ознаку підпадають (бодай умовно – нехтуємо ступенем коректності формулювання «ціла низка»):

- 1) Verstand – кілька випадків ужиття одного неординарного варіанту перекладу;
- 2) Willkür (1 такий випадок);
- 3) Gesinnung (4 випадки – скрізь рахуємо не просто відзначені рецензентом, а всі наявні в тексті перекладу);
- 4) Selbst (1 випадок);
- 5) Gefühl (3 неординарні варіанти, від 1 до 10 вживань);
- 6) Handlung (2 частотні варіанти);
- 7) Vorstellungsart (1 випадок).

Не підпадають: spürbar, Behuf (про варіативність не йдеться); помилково віднесені до даної рубрики endlos, Beurteilung/beurteilen, Zweck/Ziel, як і Einbildung (просто безсенсовна претензія). Не стосуються сюди згадані просто для зіставлення unendlich, Einbildungskraft, Urteil/urteilen, нарешті, службові слова sofern (so fern), indem та so wie.

Бачимо всього два приклади: Handlung та Gefühl, які могли б бути більш-менш вагомими – якби варіативність тут не була правомірною (не рахуючи трьох відзначених винятків). Рецензент, щоправда, говорить про «аж ніяк не вичерпний перелік» [Чорний 2020: 136]. Якщо це не просто його припущення й видавання бажаного за дійсне, якщо він мав вибір – то чому наведено головно неяскраві випадки, що через саму лише вкрай низьку частотність уже не годяться для переконливої ілюстрації його звинувачення? Мабуть, тому, що й решта (якщо вони є) – такі самі. Отож звинувачення лишається недоведеним – тим більше, що докази зазвичай виявляються не лише невагомими, а й значною мірою чи й цілком неслухними.

Критеріям слухності й бодай умовної вагомості в першому підрозділі рецензії відповідають 4 з 24 претензій до перекладу. Неслухних претензій – 6, більшість же, 14, я відніс до (частково) слухних, але неістотних – хоча за настільки об'єктивного підходу, як той, що проявляється в рецензії, вони б легко опинилися в графі неслухних.

Констатую й тут непереборну скруту рецензента в доведенні його упередженої тези: навести хоч якусь подобу імпазантного списку помилок перекладу на рівні слів він не в змозі – тож хапається за випадки варіативності передання деяких термінів, намагаючися зробити з цього

«термінологічний хаос» – який за ближчого розгляду виявляється мильною бульбашкою. Можу стверджувати назагал – певний матеріал наведено вище, що в «дотриманні термінологічних структур» український переклад не вирізняється з загальної маси (хоча й не заперечую доцільність удосконалення його в цьому плані).

Тепер – другий підрозділ, який має доводити звинувачення про «величезну кількість грубих помилок»: тут, можливо, відбилося специфічне рецензентове розуміння – він дивує читача й «величезною кількістю іменників жіночого роду» [Чорний 2020: 145], тобто 5 (саме про стільки тих іменників ідеться) для нього вже «величезна кількість». У такому разі він може вважати це звинувачення доведеним: вказаних тут дійсних помилок перекладу (не торкаємося питання «грубості») – саме 5 (на 15 зауваг). З решти зауваг 6 – неслухні, а 4 дискусійні або/та неіс-тотні; остання риса притаманна й більшості неслухних (6-ій, 9-ій, 13-ій, 15-ій): ознака тієї-таки скрути з доказовим матеріалом.

Рецензент заявив: «Окрім того, я не зважаю на аргументи на кштал «автор заплутався» і припускаю (цілком згідно з засадами Кантової практичної філософії (– цікаво, котрими саме – І. Б.), що автор написав саме те, що мав на увазі, у тій формі, у якій вважав за доречне... Тому до... звинувачень на адресу Канта у стилістичній некоректності я ставити-мусь скептично» [Чорний 2020: 132–133]. Жодного такого неслухного звинувачення на адресу Канта з мого боку рецензент не викрив. Один раз (заувага 13) торкнувся такої моєї констатації – і погодився, що некоректність тут є, йому не подобається лише мій варіант її усунення. Отже, його декларація – безвідповідальні слова на вітер.

Те, в чому він безпідставно звинувачує перекладача – в «обґрунтовані спотворень», у нездатності реконструювати логіку аргументу, в абсурдності – стосується лише його самого: приклади такого обґрунтування бачимо в заувагах 4 й 5, в останній воно є виразно абсурдним, у першій – щонайменше паралогічним (сюди ж – і I.19.). Але абсурдністю чи алогічністю позначені більшою чи меншою мірою й рецензентові обґрунтування деяких слухних або вірогідних версій (зауваги 3, 7, 10, 15, як і I.7., I.9.). Деякі зауваги в цілому є безсенсовними – 12-а разом з I.11., та, либонь, і 6-а. І це – лише окремі аспекти загального браку компетенції рецензента в справі, за яку він сміливо взявся – звинувачуючи в нефаховості перекладача. Хоча таке звинувачення на будь-чюю адресу¹ не може не містити бодай якоїсь частки слухності, але зазначу: із виявлених

¹ На додачу до сказаного з цього приводу в моїй попередній статті підкреслю: наявність у людини статусу визнаного фахівця-кантознавця не виключає того, що вона не розуміє окремих місць Кантового тексту й робить грубі помилки в перекладі – я це вже демонстрував [Бурковський 2018: 122–124] і згодом продемонструю ще.

9 (4 + 5) помилок перекладу цього разу всі 100% – очевидні недогляди (щоправда, ця обставина відбиває, либонь, не так рівень перекладу, як рівень рецензії). Причиною тут не лише брак часу, а й (у поєднанні з ним) той психологічний феномен, що його по-простому називають «око замилюється» – причому певні місця можуть особливо провокувати це, так, що свіжий погляд допомагає далеко не завжди. У рецензії наведено дві такі ніби легко помітні хиби (II.1 і II.2.), яких не помітили ні перекладач, ні науковий редактор, ні попередній рецензент В. Терлецький, ні російські фахові редактори різних років – М. Іткін, М. Беляєв, Е. Соловйов.

«... український переклад КПП унеможлиблює фахову роботу з текстом і може слугувати лише засобом попереднього популярного знайомства з Кантовою філософією» [Чорний 2020: 151]. З огляду на вже сказане маю підстави заперечити: не унеможлиблює, а хіба що подекуди утруднює ту фахову роботу, яка можлива з текстом перекладу – назагал же переклад як такий не може слугувати засобом по-справжньому глибокого знайомства з філософським твором – для серйозного його дослідження не обійтись без оригіналу. Роз'яснювати це тут уже нема як, але, гадаю, роз'яснити це рецензенту зможе хтось із його колег.

«Далебі, якщо текст не може дати студенту-початківцю чи просто зацікавленому читачу адекватне уявлення про хід думки автора, якщо викладачі в університеті не можуть впевнено спиратися на нього під час навчального процесу (а про це, на жаль, свідчить практика), а фахівці не можуть користуватися ним для цитування оригіналу з урахуванням усталеної термінології¹, виникає питання: для кого їх створено?» [Чорний 2020: 151].

Ціну подібним словам цієї рецензії ми вже знаємо – проте я відповім.

У своїй роботі я досить широко використовував інші переклади, надто слов'янські: завдяки мовній близькості вони бувають помічні не лише у виборі перекладацьких рішень, а й у їх формулюванні (в умовах цейтноту – відчутна економія часу) [Бурковський 2004а: 180–181]. «Особливу увагу було приділено перекладу російському – і річ тут... в тому, що російські інтерпретації Канта досі лишаються найпоширенішими в Україні... Це спонукало нас намагатися створити українську версію, яка принаймні не поступалася б російській... Ця мета виявилася цілком досяжною. Для декого буде несподіванкою довідатися, що переклад Соколова – Іткіна ввесь рясніє більш або менш серйозними вадами. Деякі з них – лише деякі, бо в наше завдання не входив їх облік, – зазначено

¹ Наскільки відповідає дійсності таке звинувачення щодо усталеної термінології – сутність, явище, підстава, розум, чуття, сприйняття, уявлення й т. ін. – нехай читач оцінить сам. Якщо рецензент під «усталеною» розуміє ту, якої дотримується він та його однодумці – то скільки є навіть таких «недотримань»?

в примітках... Пропонований нині варіант, містячи незрівнянно менше викривлень оригіналу, означатиме, як ми сподіваємося, певний прогрес у освоєнні кантівської спадщини в нашій країні» [Бурковський 2004а: 181–182]. Оцінка «незрівнянно менше» згодом виявилися трохи завищеною: деяких помилок того перекладу (не лише тих, що вказані тут) я не помітив, і навіть переніс у свій. Та в усякому разі можна сказати: на добрий порядок менше.

Той російський переклад, дарма що цілком підпадає під незадовільну оцінку за наведеними тут критеріями (редакція 1997 поліпшила його мало, подекуди навіть погіршила – прошу наразі повірити мені на слово), понад пів століття широко використовується не лише в РФ, а й у низці суміжних країн – включно з нашою (досі). Студенти й просто зацікавлені читачі здобувають з нього уявлення про хід думки автора (і не сказати, щоб цілком неадекватне), викладачі досить упевнено спираються на нього під час навчального процесу, фахівці користуються ним для цитування оригіналу, хоча й від термінологічних негараздів цей переклад теж не вільний, не кажучи про ненависне рецензентові варіативне передання термінів як таке: *endlos* – *бесконечный* і *нескончаемый*, *Unbedingte* – *безусловное* і *необусловленное*, *Voraussetzung* – див. вище...

Український переклад, що відтворює оригінал значно адекватніше, придатний для таких функцій значно більше. І на його рецепцію я не дуже нарікаю: не буду згадувати навчальних програм (деякі можна знайти в мережі) – обмежусь індексом цитувань у Google Scholar: 140, законним чином у 2,5 рази нижчий, ніж КЧР-2000, але дещо несподівано мало не вп'ятеро вищий, ніж виданого практично одночасно перекладу іншого твору Канта у виконанні мого попереднього рецензента.

За вказані **дійсні** помилки дякую теперішньому рецензентові – попри його неприхильну до мене поставу; і вчергове складаю вибачення перед читачами. Сподіваюся, вони не полінуються внести до своїх примірників книги відповідні поправки (повніший список я згодом викладу в мережі).

На закінчення. Повертаючися до винесених у епіграф слів – мій опонент дуже яскраво їх підтвердив – продовжу їх: а з того, що Петро говорить у відповідь, уже можна – *sapienti sat* – скласти досить адекватне уявлення про обох авторів та їхню творчість.

Посилання:

- Богачов, А., Бурковський, І., & Кебуладзе, В. (2016). Термінологія фундаментальної онтології Мартина Гайдегера. *Філософська думка* (2), 113–118.
- Бурковський, І. (2004а). Розбудовуючи українську кантіану. Кант, І. *Критика практичного розуму*. Пер. з німецької, примітки та післямова І. Бурковського. Науковий редактор А. Єрмоленко. Київ: Юніверс, 179–183.

- Бурковський, І. (2004b). Примітки. Кант, І. *Критика практичного розуму*. Пер. з нім., примітки та післямова І. Бурковського. Наук. ред. А. Єрмоленко. (с. 184–236). Київ: Юніверс.
- Бурковський, І. (2021a). Із сьогоденних проблем опанування Гегелевої спадщини: «Феноменологія духа» в українському переданні. *Філософська думка* (2), 114–130.
- Бурковський, І. (2021b). Апологія української кантіани: критика нігілістичної критики першої українськомовної «Критики». *Філософія освіти* 27(1), 193–227.
- Бурковський, І., Єрмоленко, А., Кебуладзе, В., & Терлецький, В. (2018). До третьої «Критики» Канта. *Філософська думка* (6), 118–124.
- Іващенко, І., & Терлецький, В. (2020). Значливість перекладу для філософської освіти (на прикладі українського перекладу «Критики чистого розуму» Імануеля Канта). *Філософія освіти* 26(1), 211–229.
- Кант, І. (1965). Критика практического разума. Пер. с нем. Н.М. Соколов. Ред. М. И. Иткин. *Сочинения в шести томах*. Том 4. Часть 1. Москва: Мысль.
- Кант, І. (1974). Критика на практический разум. Прев. проф. д-р Ц. Торбов. София: Изд. на БАН.
- Кант, І. (1994). Критика практического разума. Пер. с нем. Н. М. Соколов. Сверил М.М. Беляев. *Собрание сочинений в восьми томах*. Том 4. Москва: Чоро.
- Кант, І. (1997). Критика практического разума. Пер. с нем. Н.М. Соколов. Ред. Э. Ю. Соловьев. *Сочинения на немецком и русском языках*. Том 3. Москва: Наука.
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. Пер. з нім. та примітки І. Бурковського. Київ: Юніверс.
- Кант, І. (2004a). *Рефлексії до Критики чистого розуму*. Пер. з нім. й латини[післямова] та примітки І. Бурковського. Науковий редактор А. Лой. Київ: Юніверс.
- Кант, І. (2004b). *Критика практичного розуму*. Пер. з нім., примітки та післямова І. Бурковського. Науковий редактор А. Єрмоленко. Київ: Юніверс.
- Кант, І. (2007). Із «Антропології з прагматичної точки зору». *Естетика*. Пер. з нім. Б. Гавришкова. (с. 275–346). Львів: Аверс.
- Кант, І. (2018). *Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука*. Вид. 2-ге, уточн. і доп. Пер. з нім., вступна стаття, коментарі і примітки В. Терлецького. Відповідальний редактор В. Кебуладзе. Харків: Фоліо.
- Русанівський В. М. (ред.). (2013). *Словник української мови: у двадцяти томах*. Т. 4. Київ: Наукова думка.
- Русанівський В. М. (ред.). (2020). *Словник української мови: у двадцяти томах*. Т. 11. Київ: Наукова думка.
- Терлецький, В. (2006). Кант українською: проблеми й дилеми Роздуми над книгою: Імануель Кант. Критика практичного розуму. *Український гуманітарний огляд* (12), 135–153.
- Терлецький, В. (2018). Коментарі і примітки. Кант, І. *Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука*. Вид. 2-ге. Пер. з нім. В. Терлецького. Відп. ред. В. Кебуладзе. Харків: Фоліо, 137–189.
- Фокін, С.Б. (2016). Критерії оцінки письмового перекладу неспеціалізованого тексту в контексті п-бальної системи. *Мовні і концептуальні картини світу*, вип. 56, ч. 2, 311–320.
- Харитоновна, Т.А. (1992). *Джерела філософської термінології*. Київ: Наукова думка.

- Чорний В. (2020). Кому потрібні переклади: труднощі засвоєння чужомовної традиції. *Філософія освіти* 26(2), 130–154.
- Bowie, A. (2003). *Aesthetics and subjectivity: from Kant to Nietzsche*. 2nd ed. Manchester University Press.
- Eisler, R. (1984). *Kant Lexikon*. Georg Olms Verlag.
- Guyer, P., & Wood, A. W. (1996). General editors' preface. Kant, I. *Practical philosophy*. Translated and edited by Mary J. Gregor. Cambridge University Press, VII–IX.
- Hoppe H. (2015). Selbst. In: Willaschek, M., Stolzenberg, J. et al. [Herausgeber]. *Kant-Lexikon*. Bd. 3. Berlin: De Gruyter.
- Kant, I. (1797). *Opera ad philosophiam criticam. Volumen tertium*. Latine vertit F. G. Born. Lipsiae, impensis E.B. Schwickerti.
- Kant, I. (2013). *Critica della ragion pratica*. A cura di P. Chiodi. Unione tipografico-editrice Torinese.
- Kant, I (2017). *Critica della ragion pratica*. Introduzione, traduzione di V. Mathieu. Firenze – Milano: Bompiani.
- Kant, I. (2006). *Critica della ragion pratica*. Traduzione di F. Capra. [Revisione di E. Garin]. Roma – Bari: Editori Laterza.
- Kant, I. (2002b). *Critica de la razón práctica*. Traducción por E. Miñana y Villagrasa & M. García Morente. Quinta edición. [Revisión por J. M. Palacios]. Salamanca: Ediciones Sígueme.
- Kant, I. (1972). *Critica rațiunii practice*. Trad. N. Bagdasar. București: Editura Științifică.
- Kant, E. (1848). *Critique de la raison pratique; précédée des Fondements de la métaphysique des mœurs*; traduit de l'allemand par J. Barni. Paris: Ladrangé.
- Kant, I. (1921). *Critique de la raison pratique*. Nouvelle traduction française... par F. Picavet. 5ème édition. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Kant, I. (2015). *Critique of Practical reason*. Trans. M. Gregor. Cambridge University Press.
- Kant, I. (1949). *Critique of practical reason*. Trans. by L. W. Beck. The University of Chicago Press.
- Kant, I. (1974). *Critique of practical reason*. Trans. by Ts. Torbov. [In Bulgarian]. Sofia: BAN Edition.
- Kant, I. (1993). *Critique of practical reason*. Edited and translated... by L. W. Beck. Third edition. Prentice Hall.
- Kant, I. (1996a). *Critique of practical reason*. Trans. by T. K. Abbott. New York: Prometheus Books.
- Kant, I. (2002a). *Critique of practical reason*. Translated by Werner S. Pluhar. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Kant, I. (1998). *Kritik der reinen Vernunft*. Hrg. v. Jens Timmermann. Hamburg: Meiner.
- Kant, I. (2001). *Kritika čistého rozumu*. Přeložil J. Loužil ve spolupráci s J. Chotašem a I. Chvatíkem. Praha: OIKOYMENH.
- Kant, I. (1996b). *Kritika praktického rozumu*. Přeložil J. Loužil. Praha: Svoboda.
- Kant, I. (1979). *Kritika praktičkog uma*. Prev. D. N. Basta. Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Kant, I. (1986). *Krytyka czystego rozumu*. Przeł. R. Ingarden. T. I–II. Wyd. II. Warszawa: PWN.
- Kant, I. (1990a). *Kritika praktického rozumu*. Bratislava: Spektrum.

- Kant, I. (1990b). *Kritika praktičkog uma*. 3. izd. Prev. V. D. Sonnenfeld. Zagreb: Naprijed.
- Kant, I. (2004). *Krytyka praktycznego rozumu*. Przełożył... J. Gałęcki. Warszawa: PWN.
- Kant, I. (2012). *Krytyka praktycznego rozumu*. Tłumaczenie: B. Bornstein. Opracował: M. Żelazny. *Dzieła zebrane*. Tom 3. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kant's gesammelte Schriften*. (1910-1923). Herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Erste Abteilung: Werke. Bd. I-IX. Berlin: Georg Reimer / Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., (1900-1909¹).
- Nowicki, Ś. F. (2002). Od tłumacza. In: Hegel, G.W.F. *Fenomenologia ducha*. Tłum.: Ś. F. Nowicki. Warszawa: Fundacja Aletheia, 5-11.
- [Rehberg, August Wilhelm] (1788). Riga, bey Hartknoch: Kritik der praktischen Vernunft, von Immanuel Kant. 1788. 292 S. 8°. [I. Teil]. In: *Allgemeine Literatur-Zeitung*, No 188^a, 346-352.
- Simpson, J. A., & Weiner, E. S. S. (Ed.). (1989). *Oxford English Dictionary*. In 20 volumes. 2nd edition. Vol. XIII. Oxford: Clarendon Press.
- Williams, M. (2004). *Translation Quality Assessment: An Argumentation-Centered Approach*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- Żelazny, M. (2013). Od tłumacza. In: Kant, I. *Krytyka czystego rozumu*. Przekład: M. Żelazny. *Dzieła zebrane*. Tom 2. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 7-28.

References:

- Bohachov, A., Burkovskiy, I., & Kebuladze, V. (2016). Terminology of Martin Heidegger's fundamental ontology. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought* (2), 113-118.
- Bowie, A. (2003). *Aesthetics and subjectivity: from Kant to Nietzsche*. Second edition. Manchester University Press.
- Burkovskiy, I. (2004a). Building the Ukrainian Kantian. [In Ukrainian]. Kant, I. *Critique of practical reason*. Transl. ... by I. Burkovskiy. Scientific editor A. Yermolenko. Kyiv: Universe, 179-183.
- Burkovskiy, I. (2004b). Notes. [In Ukrainian]. Kant, I. *Critique of practical reason*. Transl. ... by I. Burkovskiy. Scientific editor A. Yermolenko. Kyiv: Universe, 184-236.
- Burkovskiy, I. (2021a). Some actual problems of mastering Hegel's legacy: "Phenomenology of Spirit" in Ukrainian translations. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought* (2), 114-130.
- Burkovskiy, I. (2021b). Apology of the Ukrainian Kantiana: a critique of the nihilistic critique of the first Ukrainian-language "Critique". [In Ukrainian]. *Philosophy of Education* 27(1), 193-227.
- Burkovskiy, I., Yermolenko, A., Kebuladze, V., Terletsy, V. (2018). To the third "Critique" of Kant. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought* (6), 118-124.
- Eisler, R. (1984). *Kant Lexikon*. Georg Olms Verlag.
- Guyer, P., & Wood, A. W. (1996). General editors' preface. Kant, I. *Practical philosophy*. Translated and edited by Mary J. Gregor. Cambridge University Press, VII-IX.
- Hoppe H. (2015). Selbst. Willaschek, M., Stolzenberg, J. et al. (Herausgeber). *Kant-Lexikon*. Bd. 3. Berlin: De Gruyter.
- Ivashchenko, I., & Terletsy, V. (2020). The significance of translation for philosophical education (on the example of the Ukrainian translation of Immanuel Kant's Critique of Pure Reason). [In Ukrainian]. *Philosophy of Education* 26(1), 211-229.

- Kant, I. (1797). *Opera ad philosophiam criticam. Volumen tertium*. Latine vertit F. G. Born. Lipsiae, impensis E.B. Schwickerti.
- Kant, I. (2013). *Critica della ragion pratica*. A cura di P. Chiodi. Unione tipografico-editrice Torinese.
- Kant, I. (2017). *Critica della ragion pratica*. Introduzione, traduzione... di V. Mathieu. Firenze – Milano: Bompiani.
- Kant, I. (2006). *Critica della ragion pratica*. Traduzione di F. Capra. [Revisione di E. Garin]. Roma – Bari: Editori Laterza.
- Kant, I. (2002b). *Crítica de la razón práctica*. Traducción por E. Miñana y Villagrasa & M. García Morente. Quinta edición. [Revisión por J. M. Palacios]. Salamanca: Ediciones Sígueme.
- Kant, I. (1972). *Critica rațiunii practice*. Trad. N. Bagdasar. București: Editura Științifică.
- Kant, E. (1848). *Critique de la raison pratique; précédée des Fondements de la métaphysique des mœurs*; traduit de l'allemand par J. Barni. Paris: Ladrangé.
- Kant, I. (1921). *Critique de la raison pratique*. Nouvelle traduction française... par F. Picaudet. 5ème édition. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Kant, I. (2015). *Critique of Practical reason*. Trans. M. Gregor. Cambridge University Press.
- Kant, I. (1949). *Critique of practical reason*. Trans. by L. W. Beck. The University of Chicago Press.
- Kant, I. (1965). *Critique of practical reason*. Trans. by N. Sokolov. Ed. M. Itkin. [In Russian]. *Collected works in six volumes*. Vol. 3, p. I. Moscow: Mysl.
- Kant, I. (1974). *Critique of practical reason*. Transl. by Ts. Torbov. [In Bulgarian]. Sofia: BAN Edition.
- Kant, I. (1993). *Critique of practical reason*. Edited and trans. by L. W. Beck. Third edition. Prentice Hall.
- Kant, I. (1994). *Critique of practical reason*. Trans. N. Sokolov. Rev. M. Beliaev. [In Russian]. *Collected Works in eight volumes*. Vol. 4. Moscow: Choro.
- Kant, I. (1996a). *Critique of practical reason*. Trans. by T. K. Abbott. New York: Prometheus Books.
- Kant, I. (1997). *Critique of practical reason*. Transl. by N. Sokolov. Ed. N. Motroshilova, B. Tuschling. [In Russian]. *Works in German and Russian*. Vol. 3. Moscow: Nauka.
- Kant, I. (2002a). *Critique of practical reason*. Trans. by Werner S. Pluhar. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Kant, I. (2004b). *Critique of practical reason*. Trans. by I. Burkovskyi. Scientific editor A. Yermolenko. [In Ukrainian]. Kyiv: Universe.
- Kant, I. (2000). *Critique of pure reason*. Trans. and notes by I. Burkovskyi. [In Ukrainian]. Kyiv: Universe.
- Kant, I. (2007). From "Anthropology from a pragmatic point of view". Trans. by B. Havryshkiv. [In Ukrainian]. Kant, I. *Aesthetics*. Lviv: Avers.
- Kant, I. (1998). *Kritik der reinen Vernunft*. Hrg. v. Jens Timmermann. Hamburg: Meiner.
- Kant, I. (2001). *Kritika čistého rozumu*. Přeložil J. Loužil ve spolupráci s J. Chotašem a I. Chvatíkem. Praha: OIKOYMENH.
- Kant, I. (1996b). *Kritika praktického rozumu*. Přeložil J. Loužil. Praha: Svoboda.
- Kant, I. (1979). *Kritika praktičkog uma*. Prev. D. N. Basta. Beogradski izdavačko-grafički zavod.

- Kant, I. (1986). *Krytyka czystego rozumu*. Przeł. R. Ingarden. T. I–II. Wyd. II. Warszawa: PWN.
- Kant, I. (1990a). *Kritika praktického rozumu*. Bratislava: Spektrum.
- Kant, I. (1990b). *Kritika praktičkog uma*. 3. izd. Prev. V. D. Sonnenfeld. Zagreb: Naprijed.
- Kant, I. (2004). *Krytyka praktycznego rozumu*. Przełożył... J. Gałęcki. Warszawa: PWN.
- Kant, I. (2012). *Krytyka praktycznego rozumu*. Tłumaczenie: B. Bornstein. Opracował: M. Żelazny. *Dzieła zebrane*. Tom 3. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kant, I. (2018). *Prolegomena to every future metaphysics that that will be able to come forward as science*. 2nd ed. Trans. by V. Terletsy. [In Ukrainian]. Editor-in-Chief V. Kebuladze. Kharkiv: Folio.
- Kant, I. (2004a). *Reflections to the critique of pure reason*. Transl. from German and Latin... by I. Burkovskiy. Scientific editor A. Loy. [In Ukrainian]. Kyiv: Universe.
- Kant's gesammelte Schriften*. (1910–1923). Herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Erste Abteilung: Werke. Bd. I–IX. Berlin: Georg Reimer / Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., (1900–1909¹).
- Karásek J. (2015). Deduktion der Ideen der reinen Vernunft. Willaschek, M., Stolzenberg, J. et al. [Herausgeber]. *Kant-Lexikon*. Bd. 1. Berlin: De Gruyter. S. 354–356.
- Nowicki, Ś. F. (2002). Od tłumacza. Hegel, G.W.F. *Fenomenologia ducha*. Tłum.: Ś. F. Nowicki. Warszawa: Fundacja Aletheia, 5–11.
- [Rehberg, August Wilhelm] (1788). Riga, bey Hartknoch: Kritik der praktischen Vernunft, von Immanuel Kant. 1788. 292 S. 8°. [I. Teil]. *Allgemeine Literatur-Zeitung*, No 188^a, 346–352.
- Rusanivskiy V. M. (ed.). (2013). Dictionary of the Ukrainian language: in twenty volumes. Vol. 4. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka.
- Rusanivskiy V. M. (ed.). (2020). Dictionary of the Ukrainian language: in twenty volumes. Vol. 11. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka.
- Simpson, J. A., & Weiner, E. S. S. (Ed.). (1989). *Oxford English Dictionary*. In 20 volumes. 2nd edition. Vol. XIII. Oxford: Clarendon Press.
- Terletsy, V. (2006). Kant in Ukrainian: problems and dilemmas. [In Ukrainian]. *Ukrayinskyi humanitarnyi ohlyad* (12), 135–153.
- Terletsy, V. (2018). Commentary and notes. [In Ukrainian]. Kant, I. *Prolegomena to every future metaphysics that that will be able to come forward as science*. 2nd ed. Transl. ... by V. Terletsy. Editor-in-Chief V. Kebuladze. Kharkiv: Folio, 137–189.
- Williams, M. (2004). *Translation Quality Assessment: An Argumentation-Centered Approach*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- Żelazny, M. (2013). Od tłumacza. W: Kant, I. *Krytyka czystego rozumu*. Przekład: Mirosław Żelazny. *Dzieła zebrane*. Tom 2. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 7–28.

Ihor Burkovskiy. Apology of the Ukrainian Kantiana: once again on how not to evaluate philosophical translations

The paper deals with the review of the translation of Kant's "Critique of Practical Reason", published by Vitaly Chorny in this magazine last year as a continuation of the review by I. Ivashchenko and V. Terletsy (treating the translation of "Critique of Pure Reason") which is scrutinized in the previous issue. The new

review turned to be a similar attempt to prove a biased statement about the unsatisfactory quality of Ukrainian translation. It is shown that this attempt is even more unsuccessful than the previous one: it is characterized by a much lower level of professionalism and significant illogicality. The vast majority of its claims to translation are proven to be again insolvent or insignificant, i. e. in both cases they are only imitations of proof of its pretended unsuitability. The cardinal flaw of the review, as well as the previous one, is the lack of any appropriate method of translation evaluation. The reviewer tries to compensate for the weakness of the argument by sharp rhetoric, unrestrained exaggerations, such as “terminological chaos”. The justification of the last verdict is unsuccessful: in fact only a few translation omissions and some minor shortcomings are given. In the same way, the allegations of a large number of gross translation errors due to the translator’s incompetence remained unproven, excepting adduction of a few real flaws due to oversight. In fact, the review, like the previous one, proves only that the translation, as any other one, is not error-free. In addition to the obvious damage, there is some benefit from it, namely a modest contribution to the list of corrections to the translation.

Key words: *translation, terminology, argumentation, professionalism, Immanuel Kant, “Critique of Pure Reason”, philosophical education.*

Бурковський Ігор, кандидат філологічних наук, магістр філософії, старший науковий співробітник відділу загального мовознавства, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні Національної академії наук України.

Email: 2201@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6481-1115>

Burkovskiy Ihor, PhD in Philology, Master of Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of General Linguistics, O.O. Potebnya Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine.

Email: 2201@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6481-1115>